КРАЄЗНАВСТВО

№ 6–10

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ КРАЄЗНАВСТВА
ХАРКІВ, 1928

ЗМІСТ

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

КРАЄЗНАВСТВО

ЩОМІСЯЧНИЙ ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ КРАЄЗНАВСТВА.

ХАРКІВ, 1928 р. | 6-10 | Адреса редакції: Харків, вул. К. Лібкнехта, 33, п. 13. Український Комітет Краєзнавства.

Проф. К. Дубняк.

Підвищення врожайности і краєзнавство.

Основним завданням сучасного радянського будівництва є перетворення нашої аграрно-промислової країни в країну промислово-аграрну. Це завдання можна здійснити лише тоді, коли в країні однаковим темпом розвиватиметься й сільське господарство й промисловість, бо між ними існує найміцніший звязок: промисловість не може як слід розвиватися, коли сільське господарство не забезпечує її достатньою харчовою й сировинною базою; з другого боку сільське господарство не може розвиватися без промисловости, яка дає йому машины, угноєння, забезпечує транспортовими можливостями.

Як відомо, темп розвитку нашого сільського господарства відстає від темпу розвитку промисловости, чому тепер і висувається на чільне місце, як основна проблема радянського будівництва — проблема підвищення врожайности.

Відсталість сільського господарства пояснюється низьким станом нашої техніки, з одного боку, а з другого—розпорошенням сільського господарства між великою кількістю дрібних індивідуальних сільських господарств. Тоді як промисловість концентрується у великих підприємствах і їх концернах, що дає можливість найлегчого регулювання й планування,— розпорошеність сільського господарства позбавляє державу можливости концентровано й планово керувати розвитком сільського господарства, вкладати в його потрібний капітал у формі раціоналізованих машин, знарядь, розвивати як слід харчову й сировинну сільсько-господарську промисловість.

Заходи держави й усього радянського суспільства щодо підвищення врожайности тому і справляються так на піднесення самої техніки господарювання, як і на землевпорядження, колективізацію сільського господарства, організацію великих господарств, усуспільнення сільсько-господарського виробництва. Саму проблему підвищення врожайности розуміється не тільки, як технічну реконструкцію сільського господарства, а що найголовніше, і як економічну його реконструкцію. Але через те, що для піднесення сільського господарства потрібний і розвиток промисловости, зокрема—кам'яновугільної, залізорудної, металургійної машино-будівельної, хемічної, — проблема підви-

щення врожайности стає загальною проблемою реконструкції всього народнього господарства, всебічного піднесення продукційних сил країни.

Піднесення продукційних сил країни є справа не лише планових органів держави, а всього активного радянського суспільства, науково-дослідчих установ, і, зокрема, у великій мірі є справа краєзнавчих організацій.

В чому ж полягає участь краєзнавчих організацій в розвязанні проблеми підвищення врожайности?

Українські краєзнавчі організації вже добре усвідомили утілітарне значіння краєзнавчих дослідів, а так само щодалі більшу звертають увагу на питання господарчого порядку. Плани 5-тилітньої роботи, подані до Українського Комітету Краєзнавства, показують, що ці господарчі питання вже велике місце посідають у роботі краєзнавчих товариств. Але ціж плани дуже яскраво показують цілковиту відсутність якоїсь єдиної вихідної точки, певного центрального стрижня в галузі намічуваних економічних дослідів.

На нашу думку *такою вихідною точкою, таким стрижнем для краєзнавців мусить повсякчас бути генеральний план реконструкції народнього господарства УСРР.*

Справа реконструкції сільського господарства, що нині виноситься, як гасло „підвищення врожайности", є многолітня й надзвичайно складна справа. В процесі роботи, до часу остаточної реконструкції, мусять бути використані *абсолютно всі можливості* збільшення валового збору сільгосподарських продуктів. Структура сільського господарства — розпорошеність виробництва між понад 4 мільйона окремих дрібних господарств, говорить за те, що тільки упертим дріб'язковим і систематичним вивчанням безпосередньо на місцях усіх умов господарства і всіх найдрібніших можливостей конкретного вузько-місцевого порядку можна винайти способи найкращого, „оптимального" використовування способів підвищення балансу як хлібного, так и сировинного.

А це в свою чергу говорить за те, що краєзнавці, як дослідники мікрорайонів, дрібних територій, як люди, безпосередньо звязані з реальним життям свого села, містечка, *не тільки можуть* велику послугу зробити у справі підготовки реконструкції, *а й мусять це завдання* мати за вихідну точку у своїй роботі.

Переходячи ближче до сільського господарства, треба мати на увазі, що в перший час, в умовах господарства УСРР, для збільшення хлібного й сировинного балансу величезну ролю гратиме не тільки збільшення *врожайности*, тоб то кількости врожаю з одиниці площі, а й *збільшення загальної суми врожаю шляхом раціонального використання самої земельної площі.*

Усім відомо, що у нас ще величезні площі землі під засів не використовуються, ще надто багато маємо „невдобної" землі — ярів, пісків, болот і т. ін. Надто багато землі є під дорогами, межами, обніжками, толоками і т. ін. Отже краєзнавці мусять у першу чергу поста-

вити собі завдання якнайдокладніше вивчити стан використовування земельної площі, тоб то виявити всі невикористані ще запаси — болота, піски, чагарники, яри й провалля, дороги, межі й міжники, толоки і т. ін. Мусять дослідити на місці в кожнім конкретнім випадку способи найскоршого раціонального використовування цих порожняків у даних місцевих умовах, а також вивчити й місцеві способи меліорації подібних „невдобних" земель і економічні можливості раціоналізації меліоративних робот.

У цій роботі краєзнавець мусить пам'ятати, що потрібно найменше фантастики й широких проєктів, а найбільше потрібно урахувати дійсні, реальні місцеві можливості в найближчий час використати якнайбільшу земельну площу. Отже, поряд з виявленням невикористаних запасів землі і умов їх використання, мусить іти якнайглибше вивчання загального економічного стану сільського господарства, причин, що шкодять його розвитку, і моментів, що сприяли б його раціоналізації.

Тут, звичайно, дуже широке поле роботи, тут розгортається безліч завдань. Треба з'ясувати загальний стан господарства, розпорошеність, стан землевпорядження, забезпеченість реманентом (% безплужних і т. ін.), тягловою силою (% безкінних і т. ін.); забезпеченість машинами, тракторами (особливо громадські форми використовування); номенклатуру культур головних і другорядних, продуктивність цих культур; якість грунтів, засоби обробки; засоби боротьби з шкідниками, вітрами, пісками, ярами і т. ін., забур'янення полів, засоби поліпшення посівного матеріялу; стан спеціяльних культур, садівництва, городництва, стан перероблення с.-г. продуктів, стан шляхів, достатність чи недостатність агрономів, с.-г. шкіл, популярної с.-г. літератури і т. ін. Повторюємо, завдань тут може бути безліч, але *виявити всі хиби в сільському господарстві*, так об'єктивні, як і суб'єктивні (для окремих господарств) — це перше завдання місцевих краєзнавчих організацій. Вивчаючи хиби, а де є, то й досягнення сільського господарства в своюому районі, краєзнавчі організації, як комплексно-дослідчі інституції, мусять *з'ясувати походження, звязок і причинність усіх явищ, що так чи інакше відбиваються на сільському господарстві*. Коли в першій стадії краєзнавчої роботи в царині вивчання сільського господарства краєзнавцям випаде не так може самим працювати, як тільки збирати та систематизувати готові вже матеріяли, то констатувати походження, взаємозвязок і причинність явищ — це суто краєзнавча робота, що лише краєзнавці тільки й можуть її зробити.

З'ясувавши наявний стан сільського господарства свого району з усіма його хибами й досягненнями — далі краєзнавчі організації мусять *висвітлити всі вимоги сільського господарства в своїм районі і всі можливості його*. Здійснення цього завдання, виявлення сільсько-господарського, а, разом з тим, і взагалі економічного обличчя свого району принесе велику послугу не тільки господарству, району, а й державі, планово-державному будівництву. Це допоможе й справі колективізації і стандартизації с.-г. виробництва, і розвиткові експорту

і новому будівництву шляхів, допоможе розв'язати такі проблеми, як географічне розміщення промисловости, правильне районування і т. д.

Радянській державі не треба „чистої" науки, як і „чистого" краєзнавства. *Радянська наука і краєзнавство повинні бути виробничими.* В виробничих процесах радянського будівництва, зокрема в розвитку сільсько-господарського виробництва, краєзнавці мусять активними проводирями йти в перших лавах. Кому, як не краєзнавчим організаціям, треба дбати про зосередження творчої думки широких селянських мас на піднесенні врожайности своїх ланів, садків та городів. Кому, як не краєзнавчим організаціям слід *широко популяризувати роботу над підвищенням урожайности.* Хто, як не краєзнавчі організації повинні дбати про *організацію виробничих нарад на селі,* де-б бідняцько-середняцькі маси села ділилися своїм досвідом, а краєзнавці, погоджуючи те з природними умовами та соціяльними чинниками, комплексували і підносили проблеми економічного розвитку свого району.

А в нас чи знають селяни про існування краєзнавчої організації в тому чи іншому селі? Чи всі сількори зв'язані з краєзнавчими організаціями? Чи зв'язані краєзнавчі організації з своєю місцевою газетою?

А широта завдання, його різнобічність, гострота покладають на краєзнавця великий громадський обов'язок не тільки пасивну взяти участь у процесі дослідження всіх зазначених питань, а й активно мобілізовувати всі громадські сили свого району і, в першу чергу, той радянський актив, що дав уже таку широку мережу сількорів, кореспондентів цілої низки планових і дослідчих інституцій і що так широко й уперто бореться на місцях за нові методи господарства, за нові форми побуту.

Тільки бо мобілізувавши цей радянський актив, краєзнавці зможуть на ділі довести, що радянське краєзнавство є не тільки вивчання краю, щоб його знати, а й дослідження краю, щоб його перероблювати за останніми вимогами світової науки.

Дм. Зайцев.

Інструкція

для збирання жуків скрипунів (Coleoptera, Cerambycidae).

1. Зовнішній вигляд скрипунів.

Скрипуни мають такі ознаки: тіло переважно середнього або великого розміру, більш-менш довгасте; вусики — з 11 (рідко 12) члеників, ниткуваті, щетинуваті, пильчасті, іноді на кінець тоншають, майже завжди сягають половини довжини тіла і дуже часто перевищують довжину тіла; передньогруди часто мають по боках горбки або шипи; кульші ніг іноді булавувато згрубілі; лапки ніг — з 4-х члеників, третій членик завжди дволопатевий; кольор надкрил дуже

різноманітний, здебільшого темний, бурий, сірий, іноді яскравий (червоний, синій, зелений і ін.), іноді з металічним блиском, деякі мають на надкрилах плями або поперечні смуги.

2. Як живуть скрипуни.

Всі скрипуни споживають рослинну їжу. Більшість їх розвивається в стовбурах, гілках і пнях різних листяних та шпилькових дерев наших лісів і почасти садків. Деякі види обирають для свого розвитку лише певні породи дерев і на інших породах не трапляються; це треба мати на увазі і, збираючи скрипунів, обслідувати по можливості різні насадження.

Частина видів, як види родів Agapanthia, Phytoecia і Oberea живе в стеблах різних травистих рослин, напр., дивини (Verbascum), осоту (Cirsium), будяка (Carduus), скабіози (Scabiosa), пастернака (Pastinaca), моркви (Daucus), чорнокореня (Cynoglossum), синяка (Echium), молочая (Euphorbia) і ін.

Невелика група видів роду дячків (Dorcadion) розвивається в землі, де їхні личинки живляться підземними органами рослин.

Зимують скрипуни переважно в стадії личинки або в дорослому стані, а тому з'являються вже на початку весни і зустрічаються до пізньої осени. На півдні України найбільше їх трапляється в IV і V, на півночі — в V і VI місяцях.

Одні види літають надвечір або вночі, інші люблять сонце часто-густо трапляються на узліссях та лісових галявинах на квітах або на освітлених і нагрітих сонцем стовбурах дерев.

3. Господарське значіння скрипунів.

Личинки скрипунів, живучи на стовбурах та гілках, під корою та в деревині, точать в них ходи, часто великого розміру, чим дуже шкодять фізіологічно (знесилюють дерево, доводячи його до остаточного всихання) і технічного (роблять деревину непридатною для оброблювання або для використання, як будівельного матеріялу). На Україні до таких в першу чергу належить великий дубовий скрипун (Hamaticherus cerdo L.).

Скрипуни належать переважно до так званих вторинних шкідників, бо нападають головним чином на дерева знесилені, хворі, пошкоджені іншими шкідниками, або температурними змінами.

На Україні відомий також скрипун Hylotrupes bajulus L., який дуже шкодить дерев'яним будівлям, де його личинка точить крокви, балки, стовбури то-що.

Нарешті дячки (Dorcadion) являються шкідниками польових культур, у яких їхні личинки під'їдають коріння.

4. Поширення скрипунів і місцевости України, які потрібують вивчення в першу чергу.

Щодо кількости видів, скрипуни нерівномірно поширені на Україні. З загальної кількости до 200 видів найбільша кількість видів

властива північній частині, і що далі на південь — кількість ця зменшується. Проте, на півдні, в степах, трапляється ціла низка південних видів, які відсутні на півночі. Так само різняться між собою фавни скрипунів по мірі переходу від західніх до східніх меж України.

Тому вся територія України має однаково великий інтерес щодо дослідження.

В літературі до цього часу найбільше є відомостей про скрипунів правобережної степової смуги та лівобережного лісостепу. Майже не досліджені Донбас, лівобережний степ, правобережний лісостеп та українське Полісся.

5. Де й коли шукати скрипунів.

a) Види роду дячків, Dorcadion (тіло овальне, передньогруди з шипами по боках, надкрила темні, часто матові від оксамитових волосків, зрідка блискучі, вздовш шва часто з ясною смугою; повільно пересуваються по землі; спіймані скриплять) — з початку весни і до середини літа, в полі, на вигонах, на степових схилах, в різних заглибинах понад шляхами, на дні ярів.

b) Рано весною під корою повалених дубових стовбурів—Phyrridium (червоні, наче оксамитові). На дровах, на лісових складах, на повалених стовбурах різних листяних дерев—Rhopalopus (чорні, передньогруди заокруглені, кульші ніг булавувато згрубілі); Plagionotus (темні надкрила з жовтими поперечними смугами, вусики й ноги жовті). В соснових борах — Acanthocinus (сірий, з вусами, що перевищують довжину тіла від 2 до 5 разів).

c) З травня на стовбурах дерев, що на корню, особливо хворих, а також повалених. На корі дубів, диких груш і ін., близько місць, де витікає сік — Rhagium (брудно-буро-жовті, з вузькими передньогрудями та дуже розвиненими висками поза очима); Hamaticherus (чорні вузькі, з довгими вусами і блискучими зморщеними передньогрудями); Rhopalopus і ін.

d) В червні та липні в соснових пнях або на льоту в борах Ergates (великі брунатні); Spondylus (чорні з заокругленими, подібними до кулі передньогрудями і короткими вусиками); Criocephalus (брунатні, з вузькими надкрилами). На вербах — Aromia (великі, зелені, блискучі, дуже пахущі). На стовбурах листяних дерев, як тополя, осика, осокір і ін.— Xylotrechus (темні з сірим малюнком на надкрилах, дуже рухливі); Haplocnemia (тіло коротке, сірого кольору, на передньогрудях і надкрилах кільки ясно обмежених темних круглих плям). На узліссях на кущах — Prionus (великі, з грубими пильчастими вусами), вони ж надвечір на льоту і ін.

e) На городі, на луках, на галявинах в лісі, на узліссі, взагалі, де багато квітів, на квітах родини окружкових (Umbelliferae), родини кошичкоцвітів (Compositae), як то—деревій (Achillea), ромашка (Chrysanthemum) і ін., на квітах подорожника (Plantago), на квітах кущів глоду (Crataegus), терену (Prunus) тощо,— велика кількість видів ро-

дів Leptura і Strangalia (середнього і меншого розміру, довге струнке тіло, тонкі довгі ноги, надкрила назад вужчають, червоні з чорними плямами, чорні, бурі, чорні з жовтими плямами або жовті з чорними плямами й смугами і т. ін.); Clytus (зелено-жовті з чорними плямами на надкрилах або темні з світлими перев'язями на надкрилах).

f) На луках, плавнях, узліссях, в городах, поблизу від будяку (Carduus), чорнокоріння (Cynoglossum) та ін. рослин, що зазначені в п. 2, на-весні, на протязі недовгого періоду — 3-4 тижні, при косінні в ентомологічну сітку попадають дрібні види родів Agapanthia, Phytoecia і Oberea (з вузьким тілом, рівнобіжними краями надкрил, вкриті коротким або довгим волоссям, іноді з металічним блиском).

g) На лісових порубках в ясний жаркий день, на льоту — Hamaticherus, Rhagium, Saperda, Rhopalopus, Phymatodes і ін.

h) Деякі види скрипунів трапляються в другій половині зими в теплих помешканнях, де складені дрова (особливо часто — Acanthocinus, Acanthoderes, Saperda, Rhopalopus і Plagtonotus).

Треба також від ранньої весни відвідувати склади дров і лісових матеріялів, де також трапляється багато скрипунів. Але треба мати на увазі, що скрипуни, здобуті з дров або на складах лісових матеріялів здебільшого є не місцеві, а завезені звідтіль, звідкіль привезені і зазначені матеріяли, а тому для фавністичних досліджень великого значіння не мають.

6. Збирання скрипунів.

Збираючи скрипунів, уживають спеціяльні морилки — або широкогорлі слоїки (банки) або шкляні циліндри, які щільно затикаються корком. На спід корка приколюють булавкою трохи ватки, яку періодично намочують кількома краплями етеру або хлороформу. В атмосфері парів цих речовин жуки засипають, а через деякий час зовсім умирають. Щоб жуки не пошкодили один одного, не потерлися то-що, в банку кладуть кільки смуг фільтровального паперу. Більш зручною є спеціяльна морилка з ціяністим калі, який залитий в гіпс. Таку морилку можуть виготувати в аптеці.

Косіння, про яке згадується в п. 5-f і яке дає змогу здобути види, які поза цим можуть і не трапитись, полягає в тому, що збирач іде по траві і махає ентомологічною сіткою праворуч і ліворуч перед собою, наче косою. При розгляді всього, що зібралось на дні сітки, можна виявити деякі види дрібних скрипунів, яких і вибирають в морилку.

7. Переховування скрипунів.

Мертвих жуків перекладають з морилки в коробочки з ватою. Для цього рівний шар вати нарізають шматками відповідно до розмірів коробки і складають в коробку один шар поверх другого, перекладаючи шари аркушиками білого паперу. Укладку жуків починають так: на горішню поверхню спіднього шару вати розкладають

жуків ніжками вниз, або на бік, і накривають аркушем паперу. На цьому аркуші пишуть: місце збору (округа, район, село), час збору (день, місяць, рік), де саме впіймано жуків (на квітах, під корою дуба, на сосновому пні і т. ін.) і ім'я та прізвище збирача. Ці записи треба робити обов'язково. *Без цих записів зібрані жуки не матимуть найменшої наукової вартости.*

На цей аркуш паперу кладуть другий шар вати, який так само заповнюють жуками і накривають відповідним аркушем паперу з записами і т. д.

Коли на один шар вати доводиться укладати комах, зібраних в кількох місцях або в різний час, то комах на ваті треба розмежувати чорною ниткою, а на відповідному верхньому аркуші паперу, де зроблені записи, проводять оливцем відповідні лінії, які розділяють ці записи.

Уважно треба ставитись до скрипунів, зібраних з дров, або на лісових складах (див. п. 5, h) і не припускати, щоби вони змішалися з жуками, що зібрані в природі.

8. Допомічна література.

Для осіб, які бажають докладніше познайомитись із скрипунами і спробувати визначити їх, можна порадити:

1. *Якобсон, Г. Г.* — Определитель жуков. ГИЗ. 1927. Ц. 6 карб.

2. *Якобсон, Г. Г.* — Жуки России и Западной Европы. Изд. Девриена (Кольорові таблиці жуків).

3. Определитель насекомых. — Под редакцией И. Н. Филипьева. Москва. „Новая Деревня". 1928. Ц. 13 руб. в переплете.

4. *Холодковский, Н. А.* — Курс энтомологии, теоретической и прикладной. Спб. Издание А. Ф. Девриена. 1912 (В другому томі є таблиці для визначення скрипунів до роду).

Для ознайомлення з технікою збирання і зберігання жуків можуть послужити такі видання:

5. *Якобсон, Г.Г.* — Жуки России (див. № 2 списку).

6. *Бобринский, Н. А. и Четвериков* — Сбор и приготовление зоологических коллекций. ГИЗ. 1925. Ц. 65 коп.

7. *Якобсон, Г.Г.* — Собирание и хранение насекомых (Практическая энтомология. Вып. 9; ч. 1). Петерб. ГИЗ. 1921.

8. Программы и наставления для наблюдений и собирания коллекций по естественной истории. С.-Петерб. 1913. Ц. 2 р.

Зібраних скрипунів автор прохає надсилати для визначення і для того, щоби використати їх для загального списку Cerambycidae України, на адресу: Харків, вул. К. Лібкнехта, 33. Український Комітет Краєзнавства. Д. В. Зайцеву. Пересилка листів і пакунків до 16 кіло безплатна.

П. Молоков-Журський.

Дослідження комун та артілей Кременччини.

„Нам треба зрозуміти самим і перейти до широкої розгорнутої пропаганди крупного колективного господарства в селі, як єдиного певного виходу села на шлях справжнього підйому продукційних сил сільського господарства, і всіляко сприяти розвиткові елементів колективного господарства в селі..“

В. М. Молотов. „О работе в деревне“. Доповідь на XV з'їзді ВКП(б). ст. 84.

Культурному активові радянської суспільности гаразд уже відоме відношення радянських і партійних органів та організацій до справи колективізації. Різні з'їзди, пленуми, наради й т. ін. чимало віддають своєї уваги цій надзвичайно важливій частині загального виробничого соціялістичного сектору в сільському господарстві.

Але ж із цього доброзичливого відношення випливає низка сухих, формального характеру постанов, резолюцій і ін., що не є інструктивним матеріялом або ознайомленням із дійсним станом розвитку колективізації, а час би вже появитися й такому матеріялові, щоб, користуючись з нього, можна було приступити до планового ознайомлення з колективними об'єднаннями. Бо ж описи комун та артілей літературного фейлетонного характеру, що нерідко читаємо ми їх на шпальтах газет та журналів, є річ хороша, як загальна інформація, але не завжди задовольняє попит читача, що вичікує на систематичний, конкретний господарсько-побутовий матеріял із життя колективних об'єднань.

Отже статтю тов. В. В. в № 263 від 11/XI — 28 р. газети „Вісти“ під наголовком „Колгоспи та їх вивчення“ треба щиро вітати. Доводиться лише жаль висловити, що так довго шановний автор не подає плану дослідження кол. об'єднань, що його він обіцяв у своїй статті. А питання, що він його підніс у цій статті — „вивчення кол. об'єднань“ — зацікавило певне не одну близьку до цієї справи особу, а й цілі організації.

На цю статтю відгукнувся й краєзнавчий студентський гурток Кременчуцького Педагогічного Технікуму, що працює за керівництвом автора цих рядків. Наш гурток виявив бажання розпочати вивчання не всіх колоб'єднань взагалі на Кременччині, а лише вищі їх форми — комуни й артілі. При тім, ми в своїй програмі переважно спиняємося на культурно-побутових та релігійних питаннях, і дуже коротко чіпаємо питання характеру економічного. Цей наш початок зробився відомим деяким місцевим організаціям та окремим діячам Кременччини, що зацікавилися ним і нас підтримали. В першу чергу зацікавилася нашою роботою президія Окружної Ради спілки „Безвірник“, редакція місцевої

газети „Робітник Кременчуччини“ й інші. Зараз ми маємо навіть комісію сприяння цій роботі з представників: Окружної Ради спілки „Безвірник“; завідуючого Культвідділом ОРПС, т. Рогаля; редактора газети „Робітник Кременчуччини“, т. Троня й інших.

В чотирнадцяти районах нашої округи є до шостидесяти колективних об'єднань вищого типу — комун і артілей. Отже протягом цього навчального року та літньої перерви ми напевне зможемо цю роботу цілком перевести. Частину-ж цієї роботи ми вже виконали й заслухали вже доповідь про стан комуни та артілей в одному з чотирнадцяти районів Кременчуччини, а саме — в районі Глобинському. Дослідження цього району перевели студенти М. Бейгул та О. Обідний. Це дослідження дало можливість дослідникам зробити низку цікавих висновків, що ми ними й маємо ділитися через пресу іншим разом, після остаточного оброблення цього матеріялу.

Дослідження комун та артілей Кременчуччини переводимо ми за планом, що тут його подаємо [1]).

План дослідження комун та артілей.

I. Загальні відомості.

1) Назва комуни чи артілі (в разі можливости, вияснити,— хто дав назву, з яких міркувань, наскільки вона задовольняє).

2) Адреса.

3) Віддалення від округового чи районового центру (якого саме). Від залізничої станції (якої саме).

4) Коротка історія розвитку: а) фундатори, їх соціяльний стан розподіл по статі, по віку; б) на чиїй землі виникло об'єднання (поміщицькій, удільній, державній і інш.; в) чого вибрано такий, а не інший тип об'єднання; г) сприятливі та несприятливі обставини утворення об'єднання.

5) Організаційний та господарчо-майновий стан об'єднання: а) мета організації; б) принципи та методи керівництва; в) в яких формах ці принципи кодифіковано; г) основні пункти статуту (статут роздобути в одному примірникові або переписати).

6) Виробнича та фінансова база об'єднання: а) фінансова база — свої кошти, їх розмір, джерела; кредит; б) засоби виробництва — земля: кількість, якість, організованість земельної площі; живий та мертвий реманент: кількість, якість, будівлі спеціяльного призначення; в) людська сила: кількість своєї та найманої праці, розподіл по статі та віку.

7) Господарча діяльність: а) організаційний план — площа засіву, сівозмін, види культур, переробка сировини, організація людської сили: діти, жінки, робочий час, конфлікти; б) способи використання живого та мертвого реманенту (коли є готові дані — вказати раціо-

[1]) Розробили цей план Молоков - Журський та Грабенко, викладачі Кременчуцького Педтехнікуму.

нальність використання); в) способи піднятття продукційности — нові машини, нові культури, деревонасадження, селекційна праця, досвідні заклади; г) звязок з громадськими та державними організаціями; д) залишки індивідуального господарства — худоба, засоби виробництва, бідівлі, земля приватного користування, хатнє виробництво; є) матеріяльні обставини праці — санітарно-житлові умови і т. ін.

II. Культурно-побутовий та релігійний стан.

1) Письменність членів об'єднання.

2) Культоргани: їх мета, засоби, методи та сили: а) школа: охоплення нею дітей, роля вчителя, позашкільне значіння школи; б) лікнеп; в) клуби, їхня робота; г) книгозбірня: кількість читачів, відвідування, якість книжок, кількість книжок, де їх узято.

3) Кошти культорганізацій: де беруть, у якім розмірі, як витрачають.

4) Самоосвіта: а) групова — мета окремих самоосвітніх організацій, кошти, форми керівництва та, зокрема, зв'язок з бюром самоосвіти при партійних організаціях, методи праці, матеріял праці, ступінь активности членів; б) індивідуальна — хто працює: стать, вік, поставлене завдання, плановість, хто керує.

5) Користування зі всіх видів друку: журнали — скільки передплачується, назви, наскільки регулярно читається; газети (теж, що й про журнали).

6) Стінчасописи об'єднання: матеріял, дописувачі, значіння.

7) Театр: сили, зміст постановок, вплив.

8) Чи є дитячий театр: як організовано, які сили, який матеріял праці, вплив.

9) Дошкільне виховання: в яких формах воно організовано, сили.

10) Ю. П.: його робота, керівництво цією роботою, досягнення.

11) Кіно й радіо: як організовано, апаратура; відношення до них, вплив та значіння в побуті.

III. Побут.

1) Які є заклади й речі загального користування: загальні їдальні, кухні, пральні; характерні конфлікти (коли є), зв'язані з їх використанням.

2) Санітарно-гігієнічний стан об'єднання: клозети, вигребні ями, кватирки в кімнатах, житлова площа, освітлення, опалення та інш.

3) Як поставлена праця по охороні дитинства й материнства — а) чи звільняються вагітні від праці, на який час і на яких умовах; б) з чиїх послуг користуються при родах (бабка, акушерка); в) чи є дитячі ясла, як організовані та чиїх дітей обслуговують; г) харчування дітей, який догляд за їхнім фізичним розвитком (хто і як доглядає).

4) Як обслуговується об'єднання лікарською допомогою й порадою.

5) Питання моралі — ухили від норми: п'яниці, картьожники, нестримані у полових відношеннях, та засоби боротьби з ними (товариські суди й інше).

6) Родинні взаємини: а) типові родинні конфлікти й засоби їх розв'язування; б) кількість розводів, мотиви їх.

IV. Релігійний стан.

1) Кількість атеїстів, їх вік, стать, як організовано роботу як серед членів об'єднання, так і поза ним, поведінка (скільки організована й витримана).

2) Кількість активних віруючих (носить хрест, ходить до церкви, говіє, має дома образи, запрошує до дому служників культу, святкує релігійні свята); розподіл їх за статтю, віком, письменністю.

3) Хто веде релігійну пропаганду: розподіл їх за статтю, віком, соціяльним станом; якими методами — організація гуртових молитв, молебнів, словесна проповідь і т. інше.

4) Кількість шлюбів, що виконано їх за радянським та за релігійним обрядом (нарізно).

5) Кількість хрестин, октябрин та похорон.

6) Виявити; скільки коштів витрачається членами об'єднання на релігійні потреби.

7) Які є секти та зміст їхнього вчення.

8) Які передплачуються релігійні часописи, в якій кількості та хто передплачує.

9) Які антирелігійні часописи передплачують, хто й скільки.

10) Як святкуються радянські свята й як вони використовуються для виховальної справи.

11) Чим конкретно відрізняються члени колективу від неорганізованого населення — поведінка, одяг, пісні і т. інш.

12) Що є особливо агітаційного в житті об'єднання (електрика, машини, будівлі і т. інше).

13) Який виховальний вплив ЛКСМ, червоноармійців, піонерів і т. інш.

14) Як діляться досвідом об'єднання між собою і з неорганізованим селянством.

15) Як провадиться воєнізація.

16) Що для підвищення врожаю роблять колоб'єднання серед місцевого населення — участь у кампаніях, види цієї участи.

Подаємо цей плян, гадаючи, що його зможуть широко використати (звичайно, застосувавши до своїх завдань та можливостей) наші школи, культурні заклади та організації. Ми не претендуємо на всебічність та бездоганність розробки його, навіть у галузях нашого дослідження колоб'єднань, і тому будемо дуже вдячні, коли його ширшими дослідами буде перевірено й ми одержимо вказівки на наші

хиби й корисні поради від усіх, хто спробує його практично використати, а такі вказівки можна зробити чи то через пресу — особливо бажано через журнал „Краєзнавство", чи й окремими листами (адреса: м. Кременчук, Педтехнікум), бо справа цього конче вимагає.

Докищо нас цей плян задовольняє, й у роботі за ним маємо достатні досягнення. Є деяка надія, що зібраний нами матеріял буде надруковано окремою книжкою. Це, звичайно, було-б дуже корисним з багатьох міркувань, але в усякому разі, коли й не буде цей матеріял друкуватися, то як ми, так і кожний, хто збере подібний матеріял, з нього широко зможе користатися в своїй практичній педагогічній роботі, готуючи в Педтехнікумі вчителів для сільських трудових шкіл, що мають безпосередньо, по закінченні Технікума, зіткнутися з колективізацією сільського господарства в своїй культурній роботі на селі, або прикладаючи цей матеріял в своїй педагогічній чи то політосвітній роботі, коли збирачами будуть педагоги практики або політосвітробітники.

„*Треба взятися за справжню, дійсну підготовку нових кадрів людей, що дійсно допоможуть швидкому зростанню тих елементів соціялістичного крупного господарства в селі, котрі є, котрі розвиваються, не вважаючи на те, що ми ще кепсько розуміємо важливість цієї справи, не вважаючи на те, що ми багатьох нових елементів у розвиткові села часто просто довгий час не помічаємо через нашу несвідомість, некультурність і бюрократизм наших органів, робітників (службовців П. М. Ж.) і всього, чого хочете*". В. М. Молотов „О работе в деревне". Доповідь на XV з'їзді ВКП(б), стор. 77.

ШКОЛА І КРАЄЗНАВСТВО

Ю. К — О.

Чергова робота в краєзнавстві.

(Враження).

В кінці серпня минулого року в Дніпропетровській окрузі в деяких районах, на конференціях по перепідготовці вчителів шкіл соцвиху 1-го концентру, стояла тема „Краєзнавство в школі соцвиху". Тему розроблювали робітники освіти з м. Дніпропетровського й округи за такими тезами (подаю тези в скороченім переказі):

I. Оживлення краєзнавчого руху припадає на добу імперіялістичної й громадської війни.

II. У шкільного краєзнавства є специяльні, інші, ніж у краєзнавства загального, завдання; ці завдання стоять у зв'язку із намаганням наблизити нову трудову школу до життя.

III. В першім концентрі школи соцвиху краєзнавство — то не є окрема дисципліна, а тільки метода.

IV. Краєзнавчій праці в школі треба надавати громадсько-виробничого ухилу. Краєзнавчий принцип в роботі школи дає змогу легко перейти від питань місцевого життя до питань державного і світового значіння.

V. Роля шкільного краєзнавства в справі освіти головним чином полягає в організації перевідкриття учнями простих елементів наукових знань.

VI. Через краєзнавчу роботу учні не тільки пізнають оточення, а й проймаються його інтересами.

VII. Учителеві конче потрібно знати свою країну, бо лише в цій умові він зможе здійснити принципи трудової школи.

VIII. Краєзнавча робота школи не повинна цілком прагнути наукової мети; проходити робота ця може в формах таких: екскурсія, праця на полі, на городі, обстеження і спостереження природних і культурних явищ свого краю.

Необхідно забезпечити школу краєзнавчими порадниками, мапами і книгами з економіки, побуту даного району, а найпаче треба підготовити учительство в напрямку виробничого ухилу сучасного краєзнавства. Ця перепідготовка повинна пройти за допомогою місцевої краєзнавчої організації і профспілки.

IX Кінцевим моментом краєзнавчої роботи школи повинна бути організація й поширення шкільного краєзнавчого музею.

X. Краєзнавчу роботу школи слід вести навкруги програм Укрсоцвиху.

Бувши учасником цієї роботи в кількох районах, я натрапляв на низку запитань, зауважень з боку вчительства. Ці моменти не можна замовчувати, коли хто не байдужий до питання розвитку краєзнавства.

Доповідачі на цю тему мали перед собою, переважно, людей не обізнаних на цій справі; як виявилось — на місцях бракує будьяких матеріялів, щоб розпочати в школі краєзнавчу роботу планово; ні бібліотечки, ні конкретних вказівок в порядку інструктування, ні матеріяльних засобів не знайшли ми (кажу за себе) на місцях.

Навіть того гірше, — така визначна форма краєзнавчої роботи, як екскурсія — поставлена під удар... В умовах села, де на екскурсію досі дивляться, як на прогулянку, робітники школи не можуть наважитися взятись до екскурсій систематичних, за певним планом, бо тим „пиканням" можна підірвати авторитет школи.

Така форма роботи краєзнавця, як обстеження, частково являється неможливою; наприклад, вивчання бюджету селянина — питання і надзвичайної ваги і винятково цікаве — „не пройде через те саме, що господар, „охороняючи" своє господарство, не пустить переводити обстеження й не дасть вірних відомостей".

Другою гальмою для просунення краєзнавчої роботи в школу є загальне явище певної різниці в знаннях учнів шкіл села і міста. Не таємниця, що сільські школи намагаються зрівнятися з міськими (не вважаючи на різні ухили), і не хибне це намагання (хоч би з погляду конкурсу на вступ до професійних шкіл і вуз-ів); застосування в сільській семилітці елементів краєзнавства збільшить і ускладнить її роботу і певно „знизить", з погляду екзаменатора, знання її учнів. Коли нема інших маштабів, то школа сільська рівняється на екзаменатора, і все, що лежить на перешкоді по цій дорозі, вона відкидає.

Третім „неприємним" моментом є матеріяльна частина в краєзнавчій роботі. Наважтесь вивчати природу місцевости, наважтесь гербаризувати, колекціонувати, виготовлювати опудала, моделі, діяграми, мапи, будувати тераріум, акваріум, коли в школі крім стін і дошки до писання ніяких „матеріялів" більше нема!? Де вже тут говорити про шафи під різні експонати. Отже, коли педагог знайде в собі сили побороти глузування й ворожнечу з боку оточення, коли може занехати погрозу провалу учня на конкурсі, то третя гальма — матеріяльна, буде тим девятим валом, що поглине цього звитяжцю. А треба сказати, що „звитяжців" тих не геть то й багато.

На місцях подекуди доводилось зустрічати спроби краєзнавчої роботи (в Васильківськім, Котівськім районі); спроби поодиноких осіб, і вони, ділячись своїм досвідом, указували, що їм треба авторитетного прикладу та ще такого прикладу, який переведено на сільському матеріялі, а не тільки ті дослідження науково-краєзнавчі, що пророблені Одеським науковим товариством, Кам'янець-Подільським ІНО, Українською Академією й т. інше; треба книг, в яких можна знайти всі потрібні відомості про свій район; потрібні описи природи району

особливостів сільського господарства, звичаїв і побуту населення, етнічних ознак і т. ін. „А без цього ми блудимо, топчемось на одному місці".

Необхідно й програми соцвиху переглянути методистам краєзнавцям і визначити, які форми роботи і в яких саме розмірах на кожний рік навчання треба віднести. Треба до кожної комплексової теми указати краєзнавчу роботу; звичайно, ті вказівки можна ставити не огулом за цілу Україну, а спираючись на об'єктивні дані з поля природи, господарства, населення даного краю або, як кажуть, ландшафту.

Округи, зокрема й Дніпропетровська, розпочавши краєзнавчу роботу, напевно не спиняться на початкових формах, а поглиблять її надалі, й краєзнавча робота школи, форма й межі її буде з'ясовано. Та не треба забувати, що успіх школи в цій роботі так тісно залежить від попередньої підготовної роботи вивчання місцевости в краєзнавчім т-ві.

Реально-можливою формою краєзнавчої роботи тепер є районове краєзнавче т-во. Тут мають об'єднатись наявні сили району, тут є змога солідно поставити справу ознайомлення ширших мас вчительства з краєзнавчою роботою не лише в доповідях, а і в формі екскурсій, практичних робіт, ознайомлення з колекціями, тут може бути накреслений план краєзнавчої роботи для школи.

Кінець-кінцем проєктування шкільної краєзнавчої роботи на кожний ландшафт, проєктування, що може лише тоді вдатись, коли спиратиметься на певні відомості з місць — теж зв'язане з життям краєзнавчих т-в.

Отже ясно, що чергова робота в нашій справі, це — організація в районах краєзнавчих т-в, які і стануть тією базою, що її так потрібує наша сільська школа, і що без неї місцеві молоді краєзнавці-одинаки й сільські педагоги так часто переймаються песимізмом і кидають розпочату вже роботу.

А. Курило-Кримчак.

Про краєзнавчу роботу в школі.

Про краєзнавство в школі широкі кола нашого вчительства давно чули. По деяких, навіть глухих, кутках є вже наслідки цієї роботи. Алеж багато низових робітників ще не з'ясувало цілком тих завдань, що стоять перед сучасним шкільним краєзнавством.

На одній вчительській конференції обговорювалися питання про роботу шкіл в районі, про те, що зроблено, які моменти висували для проробки гусовської програми. Коли-ж власне поспитали про ув'язку краєзнавчого принципу з цією програмою, то одна з учительок навіть прохала пояснити, що являє з себе краєзнавство.

Дехто казав, що гусовська програма цілком ґрунтується на краєзнавчому матеріялі, що ця програма просякнута ним, але-ж про те, що дала реально школа своїм вихованцям у цьому напрямкові, які є досягнення, яка метода вживалася при проробці того чи іншого матеріялу, та взагалі, що зроблено в напрямку ув'язки краєзнавчого принципу в педпроцесі,—балачки, на превеликий жаль, не було. А не було тому, що й ніякої „ув'язки" в школі не було.

Таким чином головна болячка кожного вчителя так і залишилася для „собственного переваривания", а краєзнавство в школі й до цього часу існує у нас на папері.

Життя-ж не чекає. Школу треба наблизити до нього. Треба, щоб дитина вийшла з неї гармонічно розвиненою, і один із шляхів до цього є краєзнавство. На це вчителю масовику треба наполягти особливо. Правда, умови праці вчителя ще досить важкі, як важка й сама праця, але озброїти себе він зможе при умові, що його власна ініціятива буде стояти на першому плані.

Програм для дослідження місцевого краю видано дуже багато і, своєю великою кількістю, вони вже починають декого лякати.

Мені здається, що одна із гарних програм для збирання відомостей про свою округу, а потім використовування їх у школі, буде така:

1. Територіяльна характеристика округи.

а) Місцерозположення. Просторінь округи.

У зв'язку з цим можна через учнів зібрати такі відомості про своє село:

Місцерозположення села, визначити, якої сільради, району та як прозивається.

Малювання пляну села та мапи району, зазначивши межі їх.

Визначення просторіні села та сел району.

2. Устрій поверхні та ґрунт округи.

У зв'язку з цим можна зробити:

а) Визначення місцевости в селі (горбувата, рівнинна, лісиста та ін.).

б) Малювання з натури та фотографування місцевости.

в) Визначення ґрунтів села.

г) Складання колекцій ґрунтів.

3. Підсоння та зрошення округи.

У зв'язку з цим необхідно буде охарактеризувати свою річку, ставок, озеро:

а) Вимірювання довжини та широчини річки або ставка, озера.

б) Визначення берегів та рослинного покрову їх.

в) Ведення фенологічних та метеорологічних спостережень.

4. Природа округи.

В зв'язку з цим переводиться:

а) Загальна характеристика мертвої й живої природи села або району (степ—флора та фауна; ліси, річки, ставки, озера).

б) Систематично переводити складання гербарія.

в) Замальовування геологічних шарів і збирання палеонтологічних та геологічних колекцій.

5. Населення округи та адміністративний поділ.

У свойому селі кожний вчитель може зібрати такі відомості:

а) Кількість населення, розподіл його на соціяльні, національні і ін. групи, складання діяграм.

б) Характер побуту сучасного села, порівнення його з колишнім.

в) Різні малюнки та картки з життя селянина.

6. Народня освіта в окрузі.

А в зв'язку з цим:

а) Стан народньої освіти на селі.

б) Збирання відомостей про поширення ідей наросвіти в нашій місцевості за старі часи.

в) Історія своєї школи.

7. *Економіка округи та шляхи зв'язку.*

У зв'язку з цим у кожному селі можна вивчати:

а) Характер заняття населення.

б) Кооперування його.

в) Збирання колекцій з виробництв.

г) Характеристика базарів, ярмарок та економічного зв'язку села з сусідніми й з містом.

д) Характеристика шляхів і інших форм сполучення села (залізниці, ґрунтові дороги, почта, телеграф).

8. Історичний нарис округи.

а) В селі можна зібрати багато усних відомостей з історії свого села.

б) Використувати всі археологічні досліди, що провадилися на терені округи.

в) Зібрати літературу й архивні дані (напр., церковні архіви), з історії місцевого краю.

Оце тільки приклад того, що може зробити, разом з учнями, кожний вчитель села, а в цілому, тої чи іншої округи. Звичайно ця програма мінімальна і поширення її цілком залежить від вчителя-краєзнавця.

З приводу всього зазначеного може виникнути питання, яким чином дістати ті чи інші відомості та потрібний для проробки матеріял?

Питання важливе, але в залежності від місцевих умов може бути розв'язане дуже легко. Певний шлях до цього, це — об'єднання аматорських сил у краєзнавчі гуртки, товариства. Подруге, це — індивідуальні дослідження самого вчителя.

Увагу читача я звертаю для цього на Ново-Олександрівську трудшколу Вознесенського району на Мелітопільщині, де вчителі зорганізували при школі Науково-Краєзнавче Товариство, яке нині керує краєзнавчим рухом трохи не по всій окрузі, зібрали літературу по краю (видання кол. земств), використовували мислівців, рибалок, селянство, копачів-колодязників, матеріяли останнього перепису Окрстатбюра та різні відділи як РВК, так і ОВК, агрономів, лікарів тощо, організовували екскурсії та експедиції по окрузі.

Все це каже за те, що при бажанні багато чого можна зробити, і наслідки зробленого можуть бути дуже корисні не тільки для роботи школи, а й для практичних потреб району, а то й для широкої науки [1]).

---

[1]) Див. докладніші відомості про це тов-во в ч. 5 „Краєзнавства“ за 1928 р. Ст. 28—29.

НАШ КРАЙ

Є. Лавренко.

Рослинність цілинних степів України та їх охорона.

1. Значіння охорони степів.

Степової цілини, що утворила один з найродючиших у світі ґрунтів — українські чорноземлі, в межах УСРР залишилось надзвичайно мало, а на Правобережжі її вже майже цілком знищено. На наших очах гинуть останні шматки непочатої природи українських степів, останні ділянки, де сучасний дослідник ще може вивчати природні чинники господарської діяльности людини степової смуги в їхньому динамічному зв'язку.

Ці останні притулки цілинної степової рослинности треба якнайпильніше оберігати від оранки та надмірного випасу.

Ще досі дехто гадає, що охорона природи — це якась вузько-академічна, так би мовити, музейна робота. Але це, звичайно, не так. Не кажучи вже про те, що заповідні ділянки незміненої людиною природи можуть мати велике освітнє значіння, з вивчанням природи цілинних степів і в першу чергу рослинности та ґрунтів сполучаються також кардинальні питання народнього господарства країни.

На першому місці стоять питання природно-історичного районування. Для потреб сільсько-господарської практики конче потрібно, щоб це районування було по змозі комплексним, тобто, щоб воно охоплювало всі фізико-географічні ознаки країни (клімат, геологія, рельєф, ґрунти, рослинність). Роля даних, здобутих на підставі вивчання природного рослинного вкриття, тут надто важлива. Природна рослинність в значній мірі відображає в собі всі ці фізико-географічні чинники тому, що розподіл рослинности залежить від чинників клімату, геології, рельєфу, ґрунтів і т. інш.

З цього погляду рослинність цілинних степів має особливий інтерес тому, що вивчення збережених ділянок степової рослинности дає матеріял для районування степової частини України.

Охорона цілинних степів має велике значіння також і з погляду вивчення розвитку (генези) степового ґрунту — чорноземлі та її різних підтипів та варіянтів. Природна рослинність є один з найголовніших елементів для утворення ґрунту, бо вона залишає в ґрунті перегній (гумус). Людина, знищивши природну рослинність та розоравши верхні поземи ґрунту, порушує цим нормальний процес еволюції ґрунту. Аґрономія дошукується різних способів поліпшення ґрунтів.

Але для того, щоб змінити ґрунт на кращий для рільництва стан, треба знати всі його властивості в їхньому динамічному виявленні, його історію й, по змозі, накреслити шляхи його розвитку на майбутнє. Цілком ясно, що ґрунт, як природне тіло, можна вивчити в усій повноті лише в цілком природних умовах, а в даному разі чорноземлю треба вивчати на цілинному непочатому степу.

(1928. Фот. Г. Дохман).

Ново-Олександрівська цілина. Старобільської окр. Степ з кущами дикої яблуні. На передньому плані пера ковили — *Stipa rubentiformis* та *S. Lessingiana*.

Але не досить ще вивчити весь природний комплекс степів в однім лише місці, тому що всі члени цього комплексу міняються на території України, як з півночи на південь, так із заходу на схід. Тому слід призначити під заповідники певну кількість збережених цілинних степових ділянок, беручи на увагу природні райони степової та лісо-степової України.

Охорона степових цілинних ділянок, як науково-дослідчих баз, має велике значіння також і для вивчення степової рослинности, як продукційної сили. Степові цілини там, де вони ще залишились нерозораними, використовуються під випас чи сінокіс. Але досить ще не вивчено навантаження степових випасів відповідною кількістю голів тої чи іншої худоби з погляду доцільного використання кормових можливостей цих випасів. Вивчення цього питання вже починається в першому нашому Степовому Заповіднику „Чаплі" (Асканія-Нова), але на досить значних площах цілинних степів, що належать кінським заводам Старобільської та Луганської округи, ці дуже важливі досліди ще не організовано.

Крім того степову флору ще зовсім не вивчено як джерело нових культурних рослин і, в першу чергу, кормових. Це конче потрібно зробити, бо майже всі степові трави та стручкові мають кормове зна-

чіння. Тим більше нам треба шукати для культури кормових трав нових рослин у степу, що відомі довгорічні кормові трави, як тимофіївка (*Phleum pratense* L.), різні види конюшини (*Trifolium pratense* L., *T. hybridum* L.) та ін. по своєму походженню — рослини лучні, і на степовій чорноземлі ростуть добре у культурі лише на півночі степової смуги. В цьому напрямкові ми ще й досі йдемо в хвості Західньої Европи, країни за загальним характером її рослинности — лісової та лучної.

В першу чергу треба зосередити увагу на вивченні кормових здібностей таких степових трав: степової тимофіївки (*Phleum phleoides* (L.) Simonkai), вівсюнця (*Avena pubescens* Huds.), степового стоколоса (*Bromus erectus* Huds.), степової типчини (*Festuca sulcata* Hackel), житняка (*Agropyrum criztatum* (L.) PB., вже введено в культуру), степового пирія (*Agropyrum intermedium* (Host.) P.B); для подів південних степів мають велике значіння (як кормові трави) китняк лучний (*Alopecurus pratensis* L.) та особливо подовий пирій (*Agropyrum repens pseudocaesium* Pacz.). Зі степових стрючкових треба показати на такі види: люцерна серпата (*Medicago falcata* L.), дикий еспарцет (*Onobrychis arenaria* DC.), степові астрагали (*Astragalus Onobrychis* L., *A. asper* Jacq.), горбинець (*Oxytropis pilosa* DC.), віка тонколиста (*Vicia tenuifolia* Roth.). На засолених грунтах степової України мають значіння, як кормові рослини, та вимагають з цього боку вивчення такі: з трав—покісниці (*Atropis convoluta* Griseb. та *A. festucaeformis* Boiss.), солончаковий пирій (*Agropyrum elongatum ruthenicum* (Griseb.) Richter); зі стрючкових — астрагал рівнастий (*Astragalus sulcatus* L.), буркун зубчастий (*Melilotus dentatus* Pers.). Для штучних випасів мають значіння: типчина (*Festuca sulcata* Hackel), житняк (*Agropyrum cristatum* (L.) PB.) та зазначені види *Atropis*.

Ще не вивчено також багато степових рослин, що мають лікарське значіння (види *Adonis, Paeonia, Thymus* і т. інш.). На степах ростуть також деякі види, що можуть мати значіння, як споживні рослини для їжі (види *Trinia*).

Розорювання всіх цілинних степів може привести до цілковитого знищення зазначених, ще не використаних або мало використаних рослин.

Для того, щоби провести вивчання всіх цих цінних рослин, треба також організувати в різних частинах України степові заповідники тому, що, можливо, в різних частинах степової смуги трапляються неоднакові раси зазначених видів.

Таким чином, ми бачимо, що охорона степових цілин має не лише суто теоретичний інтерес, а має безпосередній зв'язок з багатьома практичними питаннями, а саме — з проблемою найдоцільнішого використання природних продукційних сил, в даному разі рослинности та грунту.

II. Головні риси рослинности степів України.

Не вважаючи на те, що рослинність степів України вивчається вже досить давно, лише за останні роки зібрано вже настільки багато матеріялів, що можна дати загальний нарис рослинности степів України.

Раніш особливо багато зробили в галузі вивчення рослинности степів України такі дослідники: Г. Висоцький, К. Залеський, А. Краснов, Й. Пачоський, В. Талієв, Г. Танфільєв та Ю. Яната. За останні роки багато працювали по вивченню степів

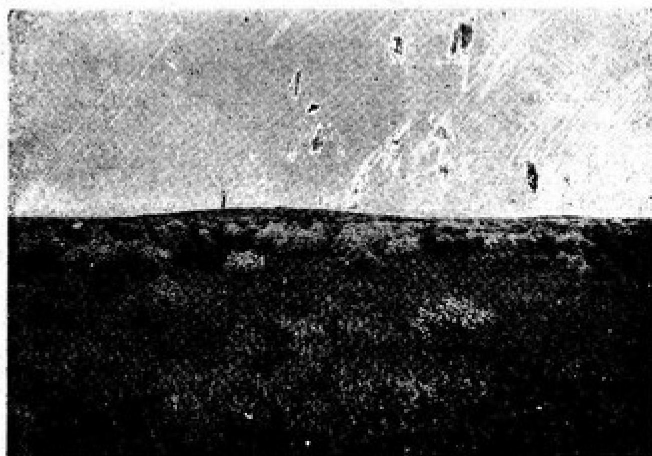

30/VI 1928. Фот. І. Коваленко).

Хомутівський степ (заповідник), Маріупільської окр. Рівний степ з могилами та заростями катрана.

України: С. Іллічевський, Ю. Клеопов, М. Котов, Є. Лавренко, С. Постригань, а також Г. Дохман, І. Зоз та інші. В Асканії-Нова провадили стаціонарні досліди над вивченням степової рослинности Й. Пачоський та Г. Поплавська, а тепер провадять Н. Десятова та М. Шалит.

На підставі матеріялів, що ми маємо нині, можна розподілити степи за характером їхньої рослинности на окремі типи та відміни. При цьому особливо важливий момент, це—установлення зв'язку степів та їх відмін з відповідними підтипами та відмінами чорноземлі. Подібне ув'язування рослинности з ґрунтами та основана на ньому інтерпеляція надає географічне значіння нашим відомостям про рослинність степів, які базуються на вивченні часто-густо невеличких участків цілин.

За останній час проф. Г. Махов у межах України установлює такі підзони чорноземлі (з півночи на південь): північної, грубої, зви-

чайної (або середньої), південної та барнястої. Північна та груба чорноземля розповсюджені у лісо-степу, останні у суто степовій частині України. На крайньому півдні України, по зниженому узбережжю Чорного та Озівського морів (між річками Дніпром та Молочною) розповсюджені досить вузькою смугою засолені ґрунти—солончаки та солонці.

Велике значіння при класифікації степів має розповсюдженість окремих видів ковили. При цьому треба розрізняти абсолютне розповсюдження від розповсюдження при плакорних умовах, тоб-то на рівному степу вододільних просторів. Найбільше значіння для типування [1]) степів має розповсюдження таких видів ковили:

Ковила Йоганова (*Stipa Joannis* Czelak.). Майже вся Україна, але при плакорних умовах трапляється гол. чином у районі грубої (та північної) чорноземлі.

Ковила вузьколиста (*S. stenophylla* Czern.). Від південної межі лісової смуги (Полісся) до південної межі звичайної чорноземлі; при плакорних умовах—у межах грубої та середньої чорноземлі.

Ковила українська (*S. ucrainica* P. Smirn.). Район розповсюдження барнястих, південних та надозівських чорноземель, де трапляється при плакорних умовах.

Ковила червонувата (*S. rubentiformis* P. Smirn.). Північно-східня частина України (голов. чином, Старобільська та Луганська окр.); гол. чином середня чорноземля та переходи до південної.

Ковила Лесингова (*S. Lessingiana* Trin. et Rupr.). Північна межа розповсюдження цієї ковили приблизно збігається з південною межою грубих чорноземель. При плакорних умовах — на барнястих, південних та середніх чорноземлях.

Ковила — тирса (*S. capillata* L.) трапляється в межах всієї степової смуги, але, в значній кількості,— починаючи з півдня підзони грубої чорноземлі і далі на південь до Чорного та Озівського морів.

Особливе значіння в даному разі має північна межа розповсюдження ковили Лесингової (*Stipa Lessingiana*). Ця межа збігається в загальних рисах з пограничною межею між лісо-степовою та сутостеповою (у вузькому розумінні) смугою. Ціла низка видів, що характерні для південніших степів, мають таку-ж саму північну межу, наприкл.— півники степові (*Iris pumila* L.), воронець (*Paeonia tenuifolia* L.), горицвіт волзький (*Adonis wolgensis* Stev.), дереза (*Caragana frutex* C. Koch), кермек широколистий (*Statice latifolia* Sm.).

В основному класифікація типів степів України має такий вигляд.

А. Лісостепова підзона, або піздона *північних степів* (в розумінні проф. В. Алехіна). Крім степових просторів, тут трапляються великі масиви листяних (гол. чином дубових та дубово-грабових) лісів. Західня частина підзони — Поділля в недалекому минулому була занята майже цілком лісами. Далі на схід до Дніпра, площі лісових ґрунтів (частково й тепер заняті лісами) займають таке ж місце, як і площі зі степовими ґрунтами — чорноземлями. На Лівобережжі в цій

[1]) Розподілу на типи.

смузі щодо площі вже панують чорноземельні простори; великі масиви лісів зосереджено по правобережжям річок.

Ця смуга простягається від Полісся на південь до межі: Ананьїв Зінов'ївськ — Олександрія — Полтава — Харків — Вовчанськ. Майже всі цілинні степи тут розорано й майже єдина існуюча й тепер плакорна цілина це — цілина Михайлівського кінського заводу (колишня Капніста), Сумської окр. (площа біля 200 гект.).

В лісо-степовій смузі панують: *I. Барвисті широколистяно-трав'яні степи* (або так звані „лучні" степи). На підставі вивчення невели-

(1928. Фот. Н. Десятової).

Асканія — Нова. Ковила — *Stipa Lessingiana* та *S. ucrainica*.

кої кількости та невеликих по площі цілинних ділянок цей тип можна охарактеризувати так: 1) з трав та осок переважають: з дернинних — типчина (*Festuca sulcata* Hackel), осока низенька (*Carex humilis* Leysser), степова тимофіївка (*Phleum phleoides* (L.) Simonkai), з кореневих — метлиця тонколиста (*Agrostis tenuifolia* MB.), вівсюнець (*Avena pubescens* Huds.). З ковили трапляються — *Stipa capillata*, *S. Ioannis*, *S. stenophylla*. Частина з цих степових трав має плоске, відносно (для степових трав) широке листя. 2) З двопрозябцевих у великій кількості трапляється так зване „північне різнозілля", гол. чином, медівник (*Galium verum* L.), шолудивник чубатий (*Pedicularis comosa* L.), конюшина гірська (*Trifolium montanum* L.), шавлія лучна (*Salvia pratensis* L.) та інші. 3) Інгредієнти, тоб-то однорічники та двохрічники, що ростуть між довгорічними рослинами, майже відсутні. 4) Ґрунт вкриває майже суцільне мохове вкриття з *Thuidium abietinum*. За-

рости степових чагарників (по балках, узліссях) складаються з терна (*Prunus spinosa* L.), степової вишні (*P. fruticosa* Pall.), шипшини (*Rosa*), видів зіноваті (*Cytisus ruthenicus* Fisch., *C. austriacus* L.). В межах цього типу можна виділити дві географічні відміни степу: а) *північна відміна* (північні та почасти грубі чорноземлі), з біднішим флористичним складом рослинности, в) *південна відміна* (грубі чорноземлі), з багатим флористичним складом рослинности; характерна велика кількість *Bromus erectus*.

Вищезгадана цілина кол. Капніста розташована у північній частині району розповсюдження південної різности барвистих широколистяно-трав'яних степів. У межах розповсюдження північної різности плакорних цілин давно вже немає; степова рослинність залишилася майже виключно на степових могилах (напр., біля Ніжина). На півдні лісостепової підзони степова рослинність також залишилась лише по схилах балок та по узліссях (напр., по р. Тясмину та р. Гнилому Ташлику у Шевченківській окрузі; біля самого Харкова — схили за Журавлівкою і т. ін.).

Б. Степова (у вузькому розумінні) *підзона, або підзона південних степів* (у розумінні проф. В. Алехіна). Листяні ліси в межах цієї підзони трапляються виключно по долинах річок та по балках вододільних просторів. У південній частині цієї підзони байрачних лісів (ліси по балках) вже немає. Лише в межах піднесеного Донецького кряжу трапляється так багато байрачних лісів (окремі байрачні ліси мають вже характер майже вододільних масивів), що в цілому Донецький кряж, що до ландшафту, ґрунтів та рослинности має характер лісостепу південного типу.

В межах цієї підзони можна виділити два типи степів.

II. Барвисті (*типчинно*)-*ковилові* або травяно-лучні степи) займають підзону розповсюдження звичайних (середніх) чорноземель. На південь до лінії Тирасніль — Вознесенськ — Кривий Ріг — Запоріжжя, відціля на південь до берега Озівського моря, обгинаючи з заходу Бердянсько — Маріупільську височину. Для цього типу степів характерне от що: 1. З трав переважають плотнодернинні вузьколисті — типчина (*Festuca sulcata*), ковила — тирса (*Stipa capillata*), ковила Лесингова (*S. Lessingiana*), ковила вузьколиста[1] (*S. stenophylla*). Останній вид ковили трапляється переважно по більше зволожених позиціях (схили плато, схили балок). У значній кількості трапляється також *Bromus erectus*, а також деякі інші корнякові трави. 2. У значній кількості трапляється так зване „південне різнозілля" (южное разнотравье), гол. чин. двопрозябцеві, напр., воронець (*Paeonia tenuifolia* L.), горицвіт волзький (*Adonis wolgensis* Stev.), катран (*Crambe tatarica* Jacq.), кермек широколистий (*Statice latifloia* Sm.), кермек татарський (*Goniolimon tataricum* (L.) Boiss.), серпій (*Serratula radiata* M. B.). та інш. 3. Досить значна кількість інгредієнтів. 4. Мохове вкриття з *Tortula ruralis*. Характерні також зарості степових кущів, серед яких переважає дереза (*Caragana frutex* C. Koch).

В зв'язку з різноманітністю фізико-географічних умов (головним чином — орографії) в Лівобережній Україні можна виділити такі відміни останнього типу степів:

а. *Наддонецькі степи* по лівобережжю р. Донця. Характерно, що при плакорних умовах у значній кількості трапляються види, як північного степового різнозілля, так і південного степового різнозілля. Також трапляються деякі східні (напр., *Avena Schelliana* Hackel, *Campanula Steveni* M. B.) та південні (напр., *Centaurea axillaris* Willd.) види. З ковили переважають: *Stipa capillata, S. Lessingiana, S. rubentiformis*, почасти *S. stenophylla*.

в. *Степи Донецького кряжу*, в зв'язку з підвищенням місцевости, так би мовити, більш „вологолюбі". Склад різнозілля в загальних рисах той же самий, що й у попередній відміні, але з ковилів переважає *Stipa stenophylla*, за Алехіним, характерна для лісо-степу. Часто трапляються участки каменистого степу на продуктах звітрювання кам'яновугільних порід — лупаку та пісковику.

с. *Надозівські степи* на надозівській чорноземлі на південь від Донецького кряжу та, головним чином, на схід від р. Кальміуса. Барвисте різнозілля ще досить численне, але північного степового різнозілля вже значно менше, ніж у двох вищезгаданих відмінах барвистих (типичинно)-ковилових степів. З ковилів переважають *Stipa capillata* та *S. Lessingiana*, також є *S. ucrainica*.

d. *Надсамарські степи* (бассейн р. Орелі та р. Самари). Флористичний склад цих степів (в порівнанні з вищезгаданими відмінами) — вже бідніший. Так — тут вже немає низки східних та південних видів.

В межах Наддонецьких степів нині ще залишилося декільки досить великих степових цілин, але майже виключно у Старобільській окрузі. Тут є такі великі цілини: Стрілецька (біля 6.000 гектарів), Лимарівська (біля 6.000 гектарів), Деркульська (біля 3.000 гектарів) та Ново-Олександрівська (біля 5.000 гект.). Всі ці цілини знаходяться у східній частині округи та належать великим кінським заводам Українського Радгоспоб'єднання. На цих цілинах живуть ще бабаки (особливо великі колонії бабаків — найбільші на Україні — на Стрілецькому степу) — великі гризуни, що раніш були широко розповсюджені по степах України, а тепер залишилися в обмеженій кількості місць (біля 6) на сході України (Куп'янська, Старобільська, Артемівська та Луганська округи).

В межах Донецького кряжу (Луганська окр.) ще залишилась велика (по площі друга після відомої Ново-Асканійської цілини) Провальська цілина, що належить Провальському військовому кінському заводу ім. Ворошилова (площа біля 7.000 гект.). Це надзвичайно цікава цілина, де крім цілинного степу, багато байрачних лісків, характерних для Донецького кряжу, великих скель пісковику. Це живий музей природи Донбасу. Тут також є бабаки.

На Надозівських степах, крім невеличких цілин, є досить велика Хомутівська цілина, Маріупільської окр. (біля 1.000 гектар.), що вже

існує, як заповідник місцевого значіння (підлягає безпосередньо Маріупільському Музею Краєзнавства).

В межах Бердянсько-Маріупільської височини також є декільки невеличких участків цілини, дуже забитих худобою (напр. біля німецьких колоній Люксембурзького району). Рослинність цих цілин наближається до Надозівських степів. Біля надзвичайно цікавого заповідника Маріупільського Музею Краєзнавства — „Кам'яні Могили" є також степова цілина.

У районі Самарських степів (басейн річок Орелі та Самари) місцями також залишилися цілинні степові участки, переважно невеликого розміру. Більше всього їх є у південній частині Полтавської окр. (колишній Константиноградський пов.). Тут розташовано невеличкий степовий заповідник, так званий, Академічний степ (належить УАН) біля с. Лип'янки (156 дес.), що, між іншим, не досить добре охороняється. Майже всім степовим цілинам цього району загрожує розорювання. Від великого, відомого в природничій літературі, Струківського степу, вже залишились лише окремі шматочки.

За останній час зібрані деякі відомості про цілини в східній частині басейна Самари по межі з Донецьким кряжем. Так, біля ст. Гришино (Гришинський р., Артем. окр.) є декільки цілин (за дослідами А. Олексіїва), що з них найкраще зберіглася цілина сільсько-господарської артілі „Червона Зірка" (Криворізької сільради; біля 140 гектарів). У Сталінській окр. (на захід від Сталіно) Ю. Клеопов 1928 р. відвідав декілька цілин: цілина радгоспу „Жовтнева Революція" (Піски) біля ст. Сталіно (1928 р. — біля 800 дес., але в-осени 1928 р. мали більшу частину цілини розорати та залишити лише 300 дес. під сінокіс), цілина радгоспу Рухимовича („Желанная") біля ст. Желанної (біля 150 дес.); цілина Рутченківського Рудоуправління біля ст. Мандрикино (біля 500 дес.; мають розорати), цілина німецьких колоній Миколаївської та Маринівської, біля ст. Желанної (біля 340 гект.) та ін.

На Правобережжі, в межах розповсюдження того-ж типу степу, а саме — барвистих (типчинно)-ковилових степів, цілин вже майже не залишилось; у всякому разі за останнє десятиріччя ми маємо відомости лише про дрібненьку цілину (біля 2 дес.) при хут. Лаврівка Долинського району, Криворізької окр. (яка нині належить місцевій метеорологічній станції та охороняється), та про невеличку цілину Любомірівського племхозу (див. карту). Ще на початку поточного віку відомий ботанік Й. Пачоський в районі станції Долинської вивчав багато цілин.

III. Вузьколисті (типчинно)-ковилові (або трав'яні) степи на південних та барнястих чорноземлях. Такі характерні ознаки. 1. Переважають вузьколисті дернинні трави — *Festuca sulcata, Stipa Lessingiana, S. capillata, S. ucrainica.* Корнякові (широколисті) трави (напр., *Bromus erectus, Agropyrum intermedium*) розвинуті мало або зовсім відсутні. 2. Південне різнозілля бідніє (кількістю та якістю). Але з'являються

деякі види, що на Україні звязані лише з цим типом степу; напр., гвоздики (*Dianthus guttatus* M. B., *Cachrys odontalgica* Pall.), деревій дрібноцвітний (*Achillea micrantha* M. B.), будяк степовий (*Carduus uncinatus* M. B.) та інші. 3. Рясний розвиток інгредієнтів. На півдні підзони зарості степових чагарників майже відсутні. В напрямку на південь флористичний склад (щодо кількости видів) поступово біднів. В зв'язку з цим можна відризняти (за Й. Пачоським): *а*) *північну*

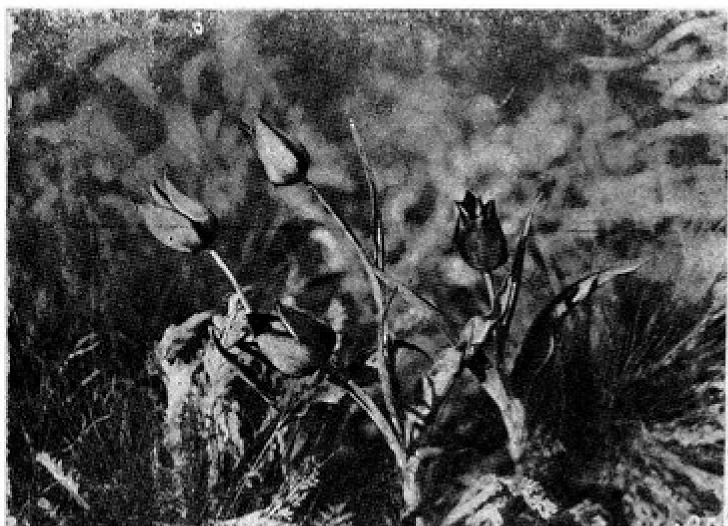

(Фот. Рибергера).

Асканія—Нова. Тюльпани (*Tulipa Schrenkii Regel*) весною.

та в) *південну відміни*. У межах південної відміни є чималі але неглибокі зниження-поди, з лучно-степовою та лучно-болотяною рослинністю.

На крайньому півдні, по зниженому узбережжю Сиваша та Чорного моря (від Ягорлицького півострова до Молочного лиману), лежить неширока смуга солонців, з якими зв'язані полиново-травяні суспільства: з полинів головне *Artemisia maritima* L. та *A. taurica* Willd.; з трав—*Festuca sulcata*, *Agropyrum cristatum* та *Stipa capillata*.

У межах смуги вузьколистих (типчинно-) ковилових степів розташовані наші найбільші заповідники, по характеру, головним чином, степові. Всі вони зосереджені у лівобережній частині цієї смуги. Тут саме знаходиться всесвітньо відомий Державний Степовий Заповідник „Чаплі" (кол. Асканія-Нова), що має безумовно всесвітнє значіння. Загальна площа неораної цілини у заповіднику біля 32.000 гект., з них під абсолютно заповідним степом біля 6.600 гектарів. Це, звичайно,

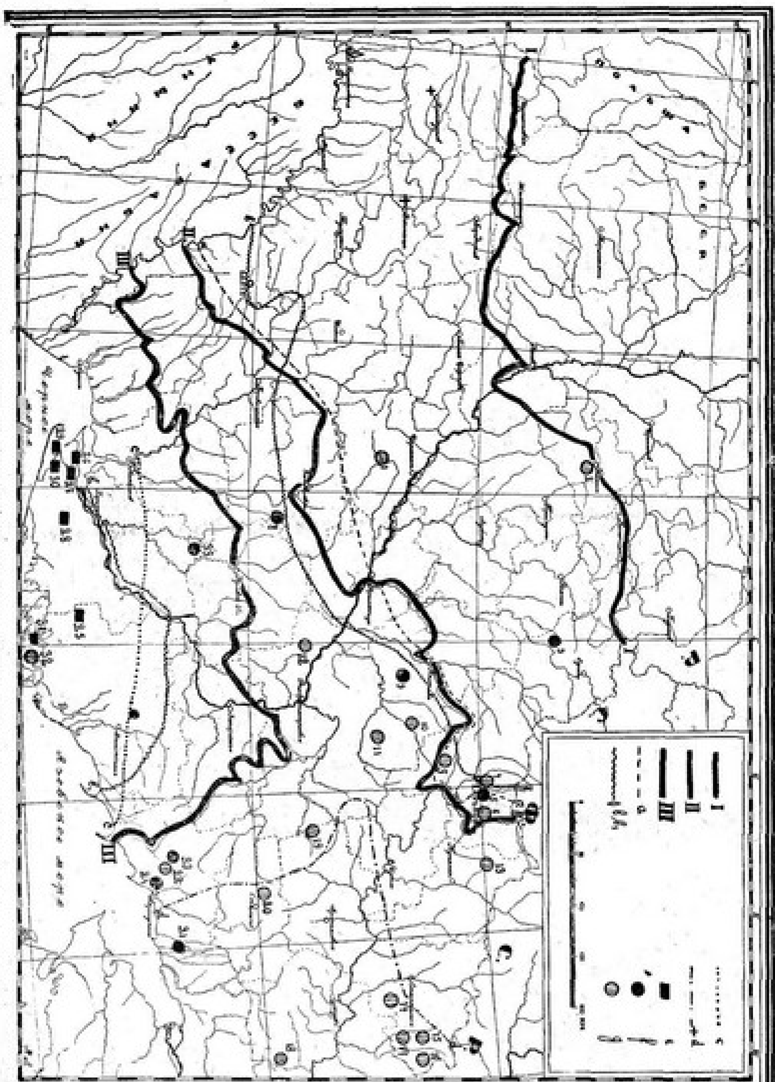

Мапа степових заповідників (існуючих та бажаних) та розповсюдження деяких степових рослин на Україні.

Пояснення до карти заповідників.

I—південна межа лісової зони — Полісся (північна межа лісо-степової підзони та північна межа *Stipa capillata*); II — південна межа підзони грубої чорноземлі (півд. межа лісостепу); III — південна межа підзони звичайної чорноземлі (північна межа підзони південної та барнястої чорноземлі); а — північна межа *Stipa Lessingiana*; b та b¹ — північна та південна межа (та окреме находище) *Caragana frutex*; с — північна межа *Achillea mic-*

rantha, *Carduus uncinatus* та інш.; d — західня межа та окремі находища на Поділлі *Centaurea axillaris*; e — існуючі державні степові заповідники; f — існуючі місцеві степові заповідники; g — бажані (у першу чергу) степові заповідники. *Існуючі степові державні заповідники:* 25 — Асканія-Нова, 26 — Солоно-Озерна дача Надм. Запов., 27 — Іванівська арена Піснов. Запов., 28 — Буркути (степ на піску та супіску) Пісков. Зап., 29 — Ягорлицький півострів (полинсво-трав. степи) Надм. Запов. 30 — Узбережжя Тендерівської затоки (полинове — трав. степи) Надм. Запов., 31 — острів Чурюк (полинново-трав. степи) Надм. Запов. *Існуючі місцеві степові заповідники:* 3 — цілина Михайлівського кінзаводу, Сумськ. округи, 5 — схили по балці (декілька гектарів) у хозяйстві Харківськ. С.-Г. Досв. Станції (охороняються станцією), 8 — цілинка при хут. Лаврівка біля ст. Долинської, Криворізької окр. (охороняється метеорологічною станцією), 9 — Академічний степ біля Лип'янки Полтавськ. окр., 21 — Хомутівський степ, Маріуп. окр., 23 — Кам'яні Могили, Маріуп. окр., 24 — вапнякові схили по Кальчику (декілька гектарів) біля Маріуполя (№№ 21, 23 та 24 підлягають Маріуп. Музею Краезн), 33 — Цілина Володимирівського лісництва, Миколаївської окр. (15 гект.). *Бажані (в першу чергу) степові заповідники:* 1 — Черніча гора та схили біля Яблунівки, Черкаської окр. (бажано декілька десятків гектарів). 2 — степові могили на південний схід від Ніжина, 4 — схили за Журавлівкою (декілька десятків гектарів) біля Харкова, 6 — схили Сухого яру біля ст. Рогань (декілька десятків гектарів), 7 — схили по Терновому яру (декілька гект.) та інш. біля ст. Борки, Харківської окр., 10 — степова рослинність по Українській лінії біля Червонограду, 11 — Струківський степ (чи інші біля нього), 12 — цілина Любомірського племхозу (ст. Верховцево) Дніпропетр. окр. (з 140 десят. під заповідник бажано не менше 15 десят.), 13 — степова рослинність по схилах (Баюрки і т. інш.) з бабаками у радгоспу „Червона Хвиля" біля ст. Шиповате, Куп'янськ. окр., 14 — цілина Ново-Олександрівського кінзаводу, 15 — цілина Лимарівського кінзаводу, 16 — цілина Стрілецького кінзаводу, 17 — цілина Деркульського кінзаводу (у межах цілин Старобільських кінзаводів — №№ 14, 15, 16, 17 бажано організувати великий заповідник), 18 — цілина Провальського кінзаводу, Луганської окр. (бажано організувати великий заповідник — „живий" музей природи Донбасу), 19 — цілина сільськогосподарської артілі „Червона Зірка", 20 — цілина радгоспу „Жовтнева Революція" біля Сталіне чи інша цілина біля Сталіне (декілька сот гектарів), 22 — Ксенівська або Ямбурзька цілина, Маріуп. окр., 32 — цілини Куюктука та Чонгара (полинново-трав'яні та ковилові).

найбільша цілина на Україні та майже й в усій Европі (крім Задоння та Заволжжя).

В межах Державного Надморського Заповідника (узбережжя Чорного та Озівського морів) є декілька участків, що репрезентують вищезгадані полиново-травяні суспільства на солонцах. Це будуть: частина Ягорлицького півострова, беріг Тендерівської затоки та частина острова Чурюка.

Крім того, у межах Дніпрового низу на пісках широкої тут другої (піскової) тераси р. Дніпра, охороняються значні участки своєрідного піскового степу (як частини Надморського Заповідника та Державного Піскового Заповідника Дніпрового низу). Це будуть Солоно-Озерна лісова дача та частина Іванівського піскового масиву (разом декілька тисяч гектарів).

III. Організація степових заповідників на Україні.

Як це видно з вищезгаданого, ми вже маємо деякі досягнення в галузі охорони цілинних степів на Україні. А саме вже маємо три державні великі заповідники (на крайньому півдні України), що цілком чи тільки частково можуть бути віднесені до степових запо-

відників. Це будуть: 1) Степовий-Чаплі (або Асканія-Нова), 2) Надморський (Пташиний) та 3) Пісковий Дніпрового Низу.

Сюди треба приєднати такі місцеві заповідники (що оголошуються, за пропозицією НКО, округовими виконкомами), що також цілком чи частково можуть бути віднесені до степових заповідників: 1) цілина Михайлівського кінського заводу, Сумської окр., 2) Хомутівський степ, Маріуп. окр., 3) вапнякові відслонення біля Маріуполя, 4) Кам'яні Могили, Маріупільського окр. Останні три заповідники підпорядковані Маріупільському Музею Краєзнавства. Цілина Міхайлівського кінзаводу та Кам'яні Могили безумовно мають державне значіння.

Але всього цього ще не досить. Дійсно всі ці заповідники зосереджено майже виключно на півдні України. Ще нічого не зроблено для охорони степових решток Правобережжя та сходу України.

Що-ж треба зробити?

Знайти та охоронити степові участки на Правобережжі (у різних підзонах). Охоронити степову рослинність могил біля Ніжина та в інших місцях зниженого степу Лівобережжя. А головне організувати великий Другий Степовий Заповідник Лівобережної України. У цей заповідник повинні ввійти, крім вже існуючих (поки що як місцеві заповідники), Михайлівського (Сумської окр.) та Хомутівського (Маріупільської окр.) степових заповідників, такі степи: Академічна цілина, Полтавської окр. (та можливо інші степи південної частини Полт. окр.), частини цілин Старобільських кінзаводів та Провальської цілини, Луганської окр., а також деякі (що найкраще збереглися) з вищезгаданих цілин Артемівської та Сталінської окр. Крім цього великого державного заповідника та вже існуючих державних заповідників, на Україні повинна існувати мережа місцевих округових заповідників.

Організацію заповідників необхідно увязувати, як це вже було зазначено вище, з науково-дослідчою роботою. Всі заповідникі повинні бути науково-дослідчими базами для державних (науково-дослідчі інститути) чи місцевих науково-дослідчих установ.

Велика робота в цьому напрямку стоїть перед краєзнавчими установами та організаціями (товариствами, гуртками, музеями то-що). А саме — вони повинні взяти на себе головну роботу по виявленню окремих, ще невідомих, цілин, попереднє чи постійне вивчення їх, заходи щодо охорони та наглядання за охороною заповідників [1]). Що торкається до організації місцевих заповідників, то в цьому напрямку багато зробив Маріупільський Музей Краєзнавства [2]).

---

[1]) Всі відомости про цілини треба направляти до Українського Комітету Охорони Пам'яток Природи (Харків. НКО. Вул. Артема).

[2]) І. Коваленко. Заповідники на Маріупільщині. — Охорона пам'яток природи на Україні. Зб. II. Харків. 1928.

У цьому збірнику вміщено взагалі багато відомостей про цілини України.

Додаємо тут головнішу літературу про рослинність степів України та сумежних районів.

В. В. Алехин. Новые данные по морфологии, экологии и классификации северных степей.— Журнал Русск. Ботан. Общ. Т. 9. 1924. Гос. Изд. 1925.

В. В. Алехин. Растительный покров степей Центрально-Черноземной Области.— Воронеж. 1925.

Г. Н. Высоцкий. Ергеня. Культурно-фитологический очерк.— Труды Бюро по Прикладной Ботанике. № 10—11 (84). Петроград. 1915.

В. Докучаев. Наши степи прежде и теперь.— 1892.

К. М. Залесский. Материалы к познанию растительности Донских степей.— Ростов н/Д. 1918.

Б. А. Келлер. Растительный мир русских степей, полупустынь и пустынь.—Очерки экологические и фитосоциологические. Вып. I.— Воронеж. 1923.

Є. Лавренко. Рослинність України.—Вісник Природознавства. 1927. №№ 1, 2. Харків. 1927.

И. К. Пачоский. Описание растительности Херсонской губ. II. Степи.—Херсон. 1917.

Г. И. Танфильев. Пределы лесов на юге России.— С.-Петербург. 1894.

Г. И. Танфильев. Ботанико-географические исследования в степной полосе.— С.-Петербург. 1898.

А. А. Яната. Флора степи Мелитопольского и юго-западной части Днепровского уездов, Таврической губ.— Труды Естеств.— Историч. Музея Таврического Губ. Земства. Т. II. 1913. Симферополь.

Г. Закревська.

Мінеральна сировина Київської округи.

I. Кам'яні будівельні матеріяли.

1. Кристалічні.

Кам'яні будівельні матеріяли, що існують на площі Київської округи поділяються на дві групи: кристалічні й осадові.

З *кристалічних порід* важливе практичне значіння мають граніти, що складають собою частину дуже обширого масиву — т. з. Української Кристалічної Смуги, яка тягнеться напрямком з північ. заходу на південний схід від північної частини колишніх Овруцького та Рівненського повітів і майже до берегів Озівського моря. Гранітові. масиви простягаються на невідому глибину і, разом з іншими кристалічними породами Української Смуги, являються останками колишніх високих гір, що існували на самому початку ґеологічної історії; вони утворилися з розтоплених магм, що не були вилиті на поверхню землі, а застигали на глибині протягом багатьох тисячоліттів і під дуже значним тисненням порід, що лежали на них згори.

На терені Київської округи гранітовий масив лежить усюди на значній глибині: він підлягає всім місцевим новішим осадовим гірським породам (пісчаним і глинястим); напр., у Києві граніти залягають на глибині 290 м.; Озерищанська свердловина не досягла ще граніту на глибині 200 м.; невелика свердловина міст. Бишева, що була доведена до глибини 30,98 м., теж не дійшла до граніту; ті самі наслідки відомі й для свердловин села Мироцького — до 60 м. завглибшки, й села Хотова — до 44 м. завглибшки.

Гранітовий масив відступає близько до поверхні й навіть виступає безпосередньо на поверхню лише на південно-західньому краї Київської округи, а саме — біля вступу ріки Ірпені в межі описуваної округи, тому граніти лише цієї місцевости являються приступними для розроблення.

а) Виступи сірого біотитового граніту на поверхню знаходяться біля хутора Костяжа Бишівського району в кориті річки Лупи (лівого допливу ріки Ірпені); ці виходи лежать трохи на південь від Бишева, де, згідно з матеріялами по свердлуванню, граніти не були досягнуті на глибині 30,98 м.; це вказує, що між міст. Бишевим і 'хутором Костяжем проходить дуже різка межа розповсюдження граніта на поверхні, що граніт тут одразу знижується на дуже значну глибину; за думкою акад. *П. А. Тутковського* й проф. *Ласкарева*, тут мабуть проходить один з тектонічних скидів, що являється характерним для північної й східньої межі гранітів нашої країни. Природні виходи граніту хут. Костяжа не обширі; каменярень в них закладено не було.

б) Великі скелі граніту знаходяться в окол. села Соснівки Бишівського району, на лівому березі річки Ірпені; тут граніт виступає біля самого підніжжя узбережного схилу й утворює корито річки. На березі й на заплавині річки були кілька досить обширих старих каменярень, що почасти функціонують і тепер. Граніти села Соснівки являють собою темно-сірий і ясно-сірий біотитовий граніт, що переходить де-не-де у гнейсо-граніт; спостерігається дві структурні відміни: середньозерняста й дрібнозерняста. Свіжий і міцний граніт лежить під незначною корою звітрювання, що сягає звичайно не більш, як 0,85 м., він розбитий на великі окремини рідкими тектонічними щілинами.

в) Виходи гранітового масиву продовжуються вверх по течії річки Ірпені, себ-то на південь, і відомі в с. с. Ярошівці й Томашівці, що розташовані саме на межі між Київською і Білоцерківською округами. Граніти утворюють тут корито річки; величезні гранітові скиби загороджують дно ріки і викликають бистрини. Граніт тут також біотитовий, сірий і здебільшого дрібнозернистий; подекуди трапляються дільниці червоного середньозернястого та чорного дрібнозернястого, що багатий на біотит. Біля с. Ярошівки були улаштовані примітивні каменярні, а саме — на заплавині правого берега річки Ірпені.

г) Нижче описуваного села гранітовий масив ховається під мореновими й польодовиковими покладами й під болотами річкової заплавини. Виступи граніту з'являються знову на берегах річки біля села Чорногородки, що міститься в південно-східньому куті Бишівського району. Відслонення гранітового масиву даної місцевости представлені сірими дрібно й середньозернистими біотитовими гранітами, бідними на лосняк.

Ще здавна тут улаштовані були примітивні невеличкі каменярні; вони займають площу біля 70 к. м., а згідно з місцевими умовами можна зайняти біля $^{1}/_{2}$ гектара. На граніті тут лежать піски та суглинки, що сягають від 0 до 4 метрів ґрубости.

Описувані вище виступи граніта є єдиними відомими досі на площі Київської округи; вони займають досить обмежений простір і є від міста Києва на віддаленні 40—50 клм.; даний масив, зазначений на мапі Київщини проф. *Феофілактова* (1872 р.) і на мапі Петербурзького Геологічного Комітету (1893 р.).

Обмеженість просторів і одноманітність кристалічного масиву на терені Київської округи компенсуються надто сприятливим положенням округи відносно кристалічної площі; клясичні могутні виходи різноманітних гранітів являються східньою межею розповсюдження обширого масиву, який оточує Київську округу з заходу й південного заходу; це будуть виходи найближчих місцевостей, а саме: с. Сухолісів, м. Білої-Церкви, с. Снітинки, м. Фастова, с.с. Скрагліївки, Коніна й ін. — Б.-Церківської округи, і м. Коростишева, сел Козіївки, Городська, Ставків, м. Радомишля, с. Кримок і багатьох ін. — Житомирської округи. Півн.-західня межа Київської округи знаходиться поблизу з виходами кристалічних порід Коростенської округи, а саме — м. Малина, сел. Федорівки, Пінязевичів, м. Народичів і ін.

Граніти південних місцевостей дуже різноманітні по свойому мінералогічному складу, кольору й структурі; що-ж до механічних властивостей їх, то, напр., Б.-Церківські граніти являють собою, згідно з дослідами акад. *К. Сімінського*, дуже міцний будівельний матеріял, тому що опір роздушуванню їх рівний понад 1500 кг./см.², тоді як будівники задовольняються камінням, що витримує 100—1500 кг./см.² Середня міцність усіх сумежних з Київською округою гранітів коливається від 675 до 1900 кг/см.² і в більшості випадків відповідає придатності на будівельні потреби; пересічна питома вага 2,55 — 2,77; щодо насичення водою та морозотривкости — ці породи визнаються теж за задовольняючі.

Технічні властивості гранітів сел Соснівки, Ярошівки, Томашівки, Чорногородки і хут. Костяжа ніким ще не досліджено; але ці граніти утворюють північний край Б.-Церківського масиву, що являється джерелом високо-гарного будівельного матеріялу, тому можна зробити припущення, що граніти Київської округи повинні бути теж придатними для будівництва.

Граніти вживаються для виробу биків мостів та дамб, для колон, сходів, для облицьовки, стін, фундаментів, орнаментних частин, для брукування шляхів і т. ін.

2. Осадові.

З *осадових порід* до будівельного каміня, що має розповсюдження в межах Київської округи, відносяться пісковики.

За єдиний пісковик, що має промислове значіння, треба вважати третинний трактемирівський пісковик, що залягає більш-менш у певному горизонті бучацьких пісків третинного віку у вигляді окремих брил. Родовища цього пісковику мають розповсюдження на правому

березі Дніпра між м. Ржищовим і с. Бучаком, що лежить на межі між Київською й Шевченківскою округами.

а) На обрубі між м. Ржищовим і Трактемировим пісковик залягає лише близько рівня дна Дніпрової долини дільницями, що то з'являються, то зникають, а місцями він виступає в кориті Дніпра у вигляді „забор". За дослідами *В. В. Різниченка*, виходи пісковику спостерігаються в таких місцевостях: незначні виходи пісковику трапляються у м. Ржищові на дні долини струмика „Бистра", недалеко від впливу його в Дніпро, й нижче м. Ржищова, коло манастиря, на дні Дніпрової долини спостерігаються виступи пісковику на площі до 2000 м. з грубістю брил пісковику до 2 м.

б) На дні Дніпрової долини, проти села Щученці, теж розповсюджений пісковик, який утворює на дні річки „забори". Площа виходів сягає тут приблизно біля 2600 м., грубість брил до 2 м.

в) Здавна відомі виходи трактемирівського пісковику в м. Трактемирові; тут пісковик зустрічається на дні долини Дніпра і в ложбиці його у вигляді „забори". Площа розповсюлження пісковику описуваної місцевости охоплює біля 10.000 кв. м. Грубість брил до 1,60 м. На дні долини його вкриває намул від 2—6 м. завгрубшки. Поза межами Дніпрової долини на трактемирівському плато виходи пісковику на денній поверхні зустрінути не можна, бо на бучацьких пісках, що містять у собі трактемирівський пісковик, лежить майже поземо вся товща палеогенових і четвертинних покладів.

На обрубі між м. Трактемировим і с. Бучаком умови залягання трактемирівського пісковику, у зв'язку із складною тектонічною будовою місцевости, дуже ускладнюються. Пісковик спостерігається тут на різній височині: від рівня Дніпра до 152 м. над рівнем. В межах Трактемирівсько-Бучацького горста такі виходи пісковику:

г) Проти села Манастирка в річищі Дніпра пісковик утворює „забори".

д) Біля села Зарубенців у горі Батурі виступає пісковик на височині до 30 м. над рівнем Дніпра; крім того він утворює на Дніпрі т. з. Батуринську або Зарубинецьку „забору". Спостережені виходи пісковику і в самому селі Зарубинцях на височині біля 30 м. і в ярку, що розташований трохи вище гори Батури, де пісковик залягає на невеликій височині над рівнем дна Дніпрової долини.

е) В селі Лукавиці, вершок гори Кам'янухи, що віддалена на 2—2$^1/_2$ к. від Дніпра, складається з брил трактемирівського пісковику, який підноситься тут над Дніпром метрів на 80. Загальна площа виходів пісковику біля 2.400 к. м. Грубість брил біля 1,60 м. Пісковик спостерігається й на схилах берега між с. с. Зарубинці й Лукавиці на височині 20—30 м.

ж) Великі виходи брил пісковику трапляються на південь від с. Лукавиці в урочищі „Кагова Ліса" на віддаленні 2—3 к. від Дніпрової долини; пісковик залягає тут на 100—120 м. над рівнем Дніпра. Загальна площа виходів сягає до 60.000 к. м. Грубість брил біля 1$^1/_2$ м.

з) Могутні скиби пісковику спостерігаються на горі Пугачка, що між с. с. Лукавиці та Григоровкою; підносяться на різні висоти, від 24 — 120 м., над рівнем Дніпра й займають площу біля 10.000 к. м.

і) Виходи пісковику підносяться на височину 140 м. на горі Лисуха, біля Григоровки й займають площу до 24.000 к. м.

и) В самій Григоровці теж є виходи пісковику, де він відслонюється в березі Дніпра; крім того він утворює „забори". Грубість брил від $1^1/_2$ до 2 м.

к) Виходи пісковику відомі ще в урочищі „Малі Черешеньки" на північ від м. Букрина, височина залягання сягає до 100 — 120 м.

л) На самій межі між Київською та Шевченківською окр. теж є виходи пісковику, а саме: в районі Бучаку, де пісковик підноситься на верховини гір на височину 140 — 150 м. над рівнем Дніпра. Трапляються виходи і в ярі, що перерізує село.

Пісковик розповсюджений і далі на південь, саме на Канівщині.

На обрубі між Трактемировим і Бучаком пісковик вкритий лише четвертинними покладами.

Здавна пісковик розробляли. За розрахунком *В. Різниченка* залишилася нескористованою площа біля 300.000 к. м., або біля 90.000 куб. м., з них біля 6.788 куб. м. придатні, як жорнове каміння. Найзручнішими щодо транспорту є ті родовища, що лежать на березі Дніпра, а також „забори", а саме: Ржищів, Щучінка, Букринська „забора", Трактемирів, гора Батура й с.с. Зарубенці, Григоровка. Лише ті „забори" незручні для розроблення, що бувають залиті водою. Менш зручними для транспорту й розроблення за дальнім положенням від берега, по рельєфу місцевости й височині залягання райони с. с. Лукавиці, гори Пугачки, гори Лисухи. Майже незручними являються родовища „Кагова ліса", урочище „Малі Черешеньки" та Бучака, де місцевість зрізана ярами, розташована далеко від берега й пісковик залягає на значній височині.

Трактемирівський пісковик являє собою сірий і ясно-сірий дуже непостійної консистенції кременястий пісковик; брили його здебільшого розкидані серед пісків; походження пісковику мабуть конкреційне. Кращі твердші відміни Трактемирівського пісковику вживаються на жорнове каміння й брук. Взагалі ж його можна використовувати на підмуровку, на загати, на „бут", тощо. Трактемирівський пісковик здавна широко відомий і має велике поширення, як дуже придатний технічний матеріял.

3. Наметні.

Відсутність виходів кристалічних порід і пісковиків на півночі Київської окр. заступає наявність кінцевих морен—підвищених пасм, що утворені льодовиком підчас його стаціонарного стану. Пасма складаються найчастіше з суглинку (а подекуди з піску) брунатного кольору, переповненого наметнями — камінням, що принесене льодовиком з далекої півночі. Наметні надзвичайно різноманітні по своєму

петрографічному складу: гранітові, гнейсові, кварцеві, кремневі, пегматитові, порфірові й інші. Наметневий матеріял вживається для брукування шляхів, для фундаментів і інших будівельних потреб, тому це є теж цінний матеріял.

Кінцеві морени Київщини захоплюють область, що обмежена з півдня долиною річки Уші (Ужа) від м. Чорнобиля до с. Черевач і зі сходу долиною річки Прип'яти; північна межа розповсюдження кінцевих морен іде від с. Копачів через с. с. Чистогалівку, Бугарівку й майже до с. Н.-Красниці; від останнього села західня межа прямує на с. Корогод і далі до долини річки Уші. Особливо великих розмірів сягають наметні між с. с. Лельовим і Копачами, де вони густо вкривають урвисті схили берега р. Прип'яти. Це родовище набуває вартости по кількості й різноманітності матеріялу й по умовинам транспорту.

Наметні трапляються, але в значно меншій мірі в донній морені, що розповсюджена на площі Київської округи.

Щодо технічних властивостей матеріялу, то вони залежать від мінерального складу, структури й збережености матеріялу, з цього питання є досить грунтовні дані в спеціяльній літературі.

II. Горючі корисні копалини.

1. Торф.

З горючих корисних копалин, що мають промислове значіння, в межах Київської окр. трапляється лише торф [1]).

Торф, оброблений відповідним чином, може вживатися в багатьох випадках, як дуже добре паливо, й може замінити дрова, вугілля, нафту й інші. Напр., 1 пуд гарного машинно-формованого торфу по теплотворчій здібності заміщає 1 пуд сухих березових дров, або півпуда кам'яного вугілля, або $^1/_3$ пуд. нафти. Як паливо торф вживається, наприклад, на шведських і фінляндських залізницях у вигляді пороху, що виробляється на спеціяльних заводах. На торфових болотах за кордоном (напр., Німеччина) збудовані центральні силові стан-

[1]) Торф є скупчення напіврозкладених рослинних останків, до яких примішані в тій чи іншій кількості часточки глини та піску. Утворюється він у вогких місцях з недуже холодним підсонням; якщо в таких місцях грунтові води стоять високо, то легко виникають болота й озера, що в них утворюється торф. Своєрідна рослинність, що вкриває заболочені місцевості, одмирає, падає на дно й утворює перший шар рослинних матерій, що розкладаються (сапролітовий торф); на цьому ростуть далі болотяні мохи, що всмоктують в себе воду й ростуть в горішніх своїх частинах, а долішні відмирають і скупчуються на дні. Моховий килим щодалі розростається й наближається до середини водозбору і збільшується в грубості. Ближче до берегів ростуть різні рослини: лілеї, пузирчатка, очерет, осока, ситняг, а згодом починають рости й чагарник і дереза. В залежності від того, які рослини беруть участь в утворенні торфу—відріжняють: сфагновий, сапролітовий, очеретяний, осоковий і інші торфи. Одмерлі рослини вкриває вода, що припиняє до них приплив кисня з повітря, а це сприяє процесу звуглення. Кількість вугілля в торфі 50—65%. Деякі торфи утворюються через заростання річок.

ції, які спалюють торф у паровиках, перетворюють теплову енергію в електричну й переводять її проводами на великі віддалення. Також і в нашому Союзі в Московській губерні, Богородського повіту, побудовано було станцію товариства „електропередачи" на 20.000 кіловатів, тобто 27.000 кінських сил. В 1915 р. станція дала 120.000.000 кіловат годин. Торфового запасу, що займає площу над 2.200 гект. вистачить їй на 50 років. З Жовтневої революції в СРСР на торфах побудовано вже декільки великих електростанцій.

Невичерпні торфовики, що придатні на паливо, вкривають і простори України[1]). В зв'язку із знищенням лісів з кожним роком збільшується недостача в паливі, тому цілком слушно каже проф. Оппоков, що торфи України — це наше головне паливо в будучині: „Колосальні торфові багатства України, що досі лежать марно, стануть джерелом її добробуту й могутнім чинником для розвитку великої промисловости на Україні, для постачання електричної енергії і світла, для електрифікації залізничих колій, а особливо для широкого селянського ужитку замість дров, соломи, кізяка й інш. палива".

Треба ще зазначити, що торф вживається ще, як сировий продукт при паперовому виробництві, для вироблення торфової вати, для виробів типу пап'є-маше, а в сільськім господарстві на підстилку тощо, але в цьому його другорядне значіння.

Щодо Київської округи, то площу її вкривають і оточують мабуть найбільші торфовикові болота України, за винятком хіба Ірдинських болот, що розташовані в межах Шевченківської округи.

Головні торфові болота Київщини такі:

а) В долині річки Ірпені та її допливів — Гнильця та Н. Греблі є торфові болота, що займають площу біля 6.000 гект. Середня грубість торфу, придатна для розроблення, становить біля 2 м.; запас вирахований в 12.000 тон. Розроблення Ірпенського торфу на паливо може мати значіння не тільки місцеве, але й для Києва, бо це багате родовище розташоване на віддаленні всього 30—40 кіл. від Києва й умовини транспорту дуже сприятливі; торф можна доставляти Дніпром від пристані Глібовка, або Брест-Литовським шляхом і залізницею Крім того в спеціяльній літературі було висловлено думку, що можна влаштувати біля села Борщагівки центральну силову станцію на торфі на електричну енергію для Києва. Болота майже осушені.

б) В долині річки Здвіжа, правого допливу ріки Тетерева, і лівого допливу його—р. Вавля міститься до 10.000 гект. торфових болот. Пересічна грубість придатного для розроблення торфу біля 2-х метр.; запас до 16.000.000 тон. Умови транспорту сприятливі для Києва й інших місцевостей: Дніпром від с. Приборська; по р. Тетереву, до пристані Печки, а потім Дніпром і залізницею від станц. Бородянка Києво-Ков. залізниці.

---

[1]) Див. ст. Ф. Козубовського „Геологічні досліди на Коростенщині", „Краєзнавство", ч. 5.

в) До долини річки Здвіжа прилягають болота Димерського лісництва „Мохи" та „Мальч", які мають теж великі запаси сухого торфу— біля 180.000 тон. Болота зовсім осушені й придатні для розроблення. Уже переводилось розроблення біля станції Буча, Києво-Ков. залізниці, й біля м. Гостомеля. З станції Буча постачався торф до м. Києва, де на газовому заводі проф. *Фохін* переводив досліди над сухою перегонкою його; виявилося, що торф має 10—14% золи при звичайній вогкості; теплоздатність його, за проф. *Чорнобаевим*, 4.260 калорій, тоді, як середня теплоздатність торфів — 3.500—4.000 калорій.

г) Запаси сухого торфу вираховані для болот м. Горностайпеля над 2.000 гект. Поверхня болот, придатна для розробки, 1.000 гект., з середньою грубістю біля 1 м. Умови транспорту (Дніпром) сприяють вивозу.

Кошти для осушки болот визначалися за розцінками до війни в таких цифрах:

1.	Болота ріки Ірпені	210.000 карб.
2.	„ „ Здвіжа	300.000 „
3.	„ „ Іллі	200.000 „
4.	„ міст. Горностайпіль	80.000 „
	Разом	790.000 карб.

Але ці витрати не ляжуть виключно на підготовлення поверхні для розроблення торфу, а заразом було-б осушено величезну кількість сумежних земель.

д) На самій півночі Київщини, на Правобережжі виявлено великі запаси торфу по р. Іллі, лівому допливу р. Уші, та її допливів: Ільчі, Вялочі, Любоїжжі та Рудавки, до яких прилягає площа болот біля 2.000 гект.. з середньою глибиною придатнього до розроблення торфу в 1 м. і з запасом сухого торфу біля 750.000 тон.

Лівобережжя Київської окр. теж містить в собі численні торфові багатства. Наприклад:

е) Річка Трубеж протікає майже всією своєю течією в межах Київської окр. й має 25.000 гект. заболоченої місцевости. Відоме болото „Трубайло" від с. Заворочі до с. Світильного, що розташовані в горішній логовині р. Трубежа, містить у собі торфовикову площу в 6.000 гект., що її товща сягає інколи до 6 м. Зазначене величезне торфовище лежить на віддаленні біля 45 кілом. від Києва й запас торфу тут значно більший, ніж на р. Ірпені. За думкою проф. *Оппокова*, це зложище торфу має велике значіння для постачання електричної енергії м. Києву, передача ця цілком можлива, й вона є тільки питання часу. Влаштування центральної силової станції на Трубежі задовольнило б усі потреби як в освітленні, так і в постачанні енергії на трамвай і на фабрики й заводи м. Києва і його околиць.

Невичерпні запаси торфу є і в середній та в нижній течії Трубежа (болото „Недра" й інш.).

ж) Майже більша частина ріки Супоя протікає саме на межі Київської окр. й ховається в болотах, що прилеглі до неї і мають теж

великі запаси торфу. Вся річка Супой заболочує місцевість в 17.000 гект.; з них велика частина припадає на площу Київської окр. й на прилежні до неї торфові болота. Головніші це — торфовища біля стан. Яготина, що їхній торф містить у собі до 30% попелу; біля села Сошники в болоті „Біле", що проти м. Ржищова; с. с. Проціва, Ковалина, Фарбоване й багатьох інших. Болота останнього села були докладно досліджені, після чого виявилось, що торф залягає там у трьох шарах; перший шар завгрубшки біля 2/3 м. являє з себе молоду трависту рослинність; другий шар смолистого торфу з переходами від смолистого до травистого і третій шар являє собою перехід від смолистого до глейкуватого торфу. Найбільша грубість торфової маси до 10 м. Аналізи на попіл та воду доводять, що найпридатніший на паливо — це середній проверсток, що має 11—17% попелу; в спідньому 15—30%. Запаси сухого торфу села Фарбованого вирахованого в 2.500.000 тон.

Щодо якости торфів Київської окр., то вони, як і всі південні торфи, в порівнанні з північними (Московськими), більш зольні; але вони здебільшого майже позбавлені пеньків і корчів, що зважають розробці на півночі; тому розробка наших торфів значно дешевша, й є змога вживати кращі способи добування торфу.

2. Бурий вугіль.

Бурий вугіль, що трапляється на терені Київської окр., не має промислового значіння. Бурий вугіль, як і торф, рослинного походження й міститься в кол. басейнах, в яких збиралася вода, тому бурий вугіль трапляється гніздами, й відклади його не мають характеру шарової послідовности. Вугілля в ньому буває 57—70%. В ньому часто буває домішка смолових речовин. Він являється переходом від торфу до кам'яного вугілля. Поклади бурого вугілля на Україні належать до третинних відкладів. У межах кол. Київщини найкращий по якості шар вугілля рахується той, що лежить нижче спондилувої глини. Найвідоміші родовища цього поверху являються: Катеринопільське, кол. Звенигородського повіту, та Журавське на Чернігівщині. Що ж до Київської округи, то хоча третинні породи, що містять вугіль, мають тут досить чималий розвиток і місцями виходять на денну поверхню, але гнізда бурого вугілля в них, а подекуди й шари між Полтавським і Харківським поверхами дуже незначні й непостійні, тому вони являються непридатними для розроблення.

III. Залізні руди.

На площі Київської окр. спостерігаються залізні руди в вигляді бурого залізняка або лімоніту, який хемічно являє собою водяний окис заліза. Він часто має механічні домішки, найбільше глину й пісок. Бурий залізняк в Київській окр. подибується в вигляді болотної руди, що випадала з розчинів. Болотні руди особливо часто трапляються на Волині й являються джерелом колишньої металургійної промисло-

вости Волині. На півночі Київської окр. теж є болотна руда, наприклад: у місцевостях, що зрощуються річками Грезлею (спідня течія), Радчою, Іллею (ліві допливи р, Уші) та р. Ушою, починаючи від м. Хабнова й до впливу її до р. Прип'яти. За часи існування Волинської металургійної промисловости тут теж розроблялась болотна руда, про що свідчать назви сел: Рудня Грезля, Рудня Іллінська, Стара Рудня. Рудня Бобрик і інші, та великі купи шлаку, що трапляється часто біля руїн колишніх кустарних рудень. Але до занепаду наших надто примітивних рудень спричинився не брак матеріялу, а економічні зміни, а саме — зникання кріпацтва і знищення лісів, що йшли на вугілля до обробки руди.

Запаси болотної руди в Київській окр. є й зараз, але вони ще не вираховані; наявність її має значіння для Київської окр. тому, що болотна руда є цінна, корисна копалина — напр., в Західній Европі (Німеччині) *витоплюють на заводах виключно - бідні залізом руди*. В нашому Союзі Уральські металургійні заводи разом з багатими на залізо рудами вживають у великій кількості й місцеві бідні руди (30 — 40% метальового заліза).

Тому є надія, що волинські руди, що можуть дати ще не один мільйон тон, разом з рудами Київської окр. стануть джерелом для відродження місцевої металургійної промисловости.

Крім болотної руди в нашій окрузі трапляються сферосидерити, що містяться в юрських покладах, які виходять на поверхню дислокованого района між Трактемировим і Бучаком, але родовища сферосидеритів дуже незначні, тому вони не мають економічного значіння.

IV. Глини.

Україна надзвичайно багата на каолін та різні глини; чимала частина глиняних багатств випадає на долю Київської окр. Глини по *своїй чистоті й вартості поділяються на категорії. Перша категорія* це — каолін [1]).

Майже всі родовища каоліну містяться на Дніпровській кристалічній смузі в вигляді гнізд. Каолінові маси бувають то грубі, дуже піскуваті, то тонко відмулені й ніжні.

---

[1]) Каолін являє собою збитну масу білого кольору; мінерал м'який і масний.

Хемічно каолін є водний силікат глинозему, інколи він буває забруднений, але після розжарування на вогні каолін стає білим,

Нечисті відмінки каоліну з примішкою піску, вапни, окисів заліза, лосняків та інших мінералів звуться глинами. Всі глини утворюються з т. з. „первозданих" польовоскалинцевих кристалічних порід, які під впливом хемічних реагентів (CO_2), опадів, вітру, дощу *та зміни температур протягом довгих віків підлягають звітрюванню або каолінізованню.* Отже якість глини залежить від складу порід і від послідовних процесів відмулювання. В залежності від різноманітности порід (різні граніти, гнейси, сієніти, лабродарити й ін.) і продукти їх каолінізації назвичайно відрізняються між собою якістю; наприклад, чистий каолін, або порцелянова глина, походить з більш чистого польового скалинцю, і бідний на макроскопічні й мікроскопічні вкраплення побічних мінералів.

Друга частина родовищ повторного походження, розташована на чималому віддаленні від джерела їх утворення; саме такі накопичення бувають надійними в технічному відношенні. Родовища вторинного походження лежать поміж осадовими породами й утворилися через відмулювання первісних зложищ.

Всі глини служать джерелом для різноманітних галузей керамічної промисловости, до якої належать: цегла, черепиця, звончак, шкло, порцелян, фаянс, цемент і інші будівельні матеріяли[1]).

Більшість глин Київської окр. залягають поміж осадовими породами третинного віку, які розповсюджені на правобережжі Київської округи, починаючи від місцевостей, що трохи на північ від Межигірря й до самої південної межі округи. Від Дніпра третинні поклади тягнуться на захід, майже до західньої межі округи, й на північний захід приблизно до річки Тетерева.

Каолінові глини спостерігаються лише в Межигір'ї та в селі Гаврилівці біля містечка Гостомеля, що в 41 кілом. від міста Києва. Межигірська каолінова глина дуже гарної якости; її розроблялося для виробу фаянсового посуду гарної якости й вогнетривалої цегли, що є найкраща на Україні для хатніх труб[2]).

Чудова якість глини й кількість запасу сприяють розвиткові різноманітної керамічної продукції в широкому маштабі.

Серед третинних порід самий верхній шар їх складають рябі гончарські глини придатні для ганчарства, напр.: посуду, цегли, черепиці тощо. Грубість цих глин у відслоненнях мінлива — від 4 - 6 до 12 метрів.

Крім третинних глин мають широке розповсюдження глини четвертинні віку, які являються придатними для вироблення цегли, а саме: а) лес, що являє собою жовтуватий суглинок тонкої будови. Місцями він сягає великої грубости, в Києві, наприклад, до 20 метрів; б) мореновий суглинок жовто-бурого, або сірого кольору, інколи пластичний;

---

[1]) За проф. Зегером всі глини поділяються на: 1) каолінові глини „високовогнетривалі",—що мають температуру розтоплення понад 1.750°; вони йдуть на виріб порцеляну, цегли для металургійних заводів, тощо. Окрім цього каолін з високою ступінню вогнетривалости вживають, як білу фарбу, як додаток до графіту при фабрикації оливців, як проклейку при фабрикації паперу, в промисловостях сірниковій, гумовій; при фабрикації галуну; деякі каоліни можуть іти на продукцію „алюмініту", т. з. черепка, що витримує різкі зміни температури. До другої категорії глин належать „вогнетривалі глини", що мають температуру розтоплення 1.500°—1.750° і окису заліза понад 1%. З них виробляють: капсулі, тиглі, вогнетривалу цеглу і т. ін.

До третьої категорії відносяться „маловогнетривалі глини" з температурою розтоплення 1.400—1.500° і 4% окису заліза. Вони звуться ще „ганчарськими глинами" і мають зеленкуватий, рожевий, сіруватий та інших відтінків кольор; всі вони досить пластичні. Вони йдуть на продукцію звончака, каналізаційних труб, плиток, посуду то-що. До четвертої категорії належать „звичайні глини" з температурою розтоплення нижче 1380°; вони в воді майже не каламутяться; ці глини темної фарби й відомі під назвою „глей". Вони вживаються на простий глиняний фабрикат: цеглу, черепицю, полив'яні миски, горщики тощо.

[2]) Зараз в Межигір'ї існує керамічний технікум.

вартість його зменшується наявністю наметнів, але в місцевостях, що позбавлені інших глин, розробляється й мореновий суглинок. Наприклад, в Чорнобилі, де спостерігаються лише льодовикові й польодовикові утвори, існують примітивні цегельні, що виробляють цеглу з моренового суглинку та лесуватої породи.

В районі дислокацій від Трактемирова до південної межі Київської окр. на березі Дніпра та в ярах на поверхню з'являються батські глини, юрської системи — сірого кольору й надто пластичні. Вони придатні для керамічного виробництва, напр., батські глини є гарний матеріял для ганчарства, що розвинено в околицях міста Києва.

Мергель.

Велике значіння для Київської округи має широко розвинений так званий Київський мергель [1]). Зазначена порода виходить постійно на поверхню на просторі від Межигір'я до Трактемирова й місцями в дислокованій частині Київської окр. Київський мергель, коли вогкий, то зеленкувато або блакитно-синього кольору й майже сірого в сухому стані. Він являє собою Київський поверх спідньо-третинних відкладів, що утворилися на дні глибокого моря. Грубість його досить значна, наприклад, у Києві загальна грубість біля 26 м.; підошва його в межах Києва лежить нижче поверхні Дніпра. Київський мергель є чудовий матеріял для виготовлення цегли, а також для виробу цементу, каналізаційних труб тощо, він має широке технічне використовування. Київський мергель був кращим матеріялом, якого вживала більшість цегельних заводів.

Крім описуваного морського походження на терені Київської окр. зрідка трапляється в незначній кількості солодководний мергель, але він не має промислового значіння.

V. Піски.

На терені Київської округи розвинений в межах розповсюдження третинних покладів (зазначених вище) пісок полтавського ярусу, що являє собою другий шар (зверху) верхнє-третинних покладів, що підносяться досить високо над рівнем Дніпра; він сягає до 20 метрів загальної грубости. Полтавський пісок дуже білого кольору, надзвичайно чистий і тонко-зернистий. Його вживається, як чудовий матеріял для шкляного виробництва.

VI. Бурштини (янтарі).

На правобережжі Дніпра, починаючи від старих Петрівців, через Межигір'я — Київ — Трипілля й далі на південь до Трактемирова, в зелених главконітових пісках т. з. Харківського поверху констатовані первісні родовища бурштину гарної якости. Ці родовища ще мало

[1]) Мергелі — глини, багаті на вапну.

досліджені з кількісного боку, але можна думати, що вони можуть мати промислове значіння, тим більше, що німецькі родовища Замлянда вже майже вичерпано, й на всесвітньому ринкові почувається брак цього матеріялу.

В межах Київської округи є ще й інші корисні копалини (главконіт, інш.), але ж вони промислового значіння поки що не мають.

З наведеного матеріялу видно, що мінеральна сировина Київської округи може бути джерелом для індустріялізації країни в широкому маштабі [1]).

Я. Якуша.

Кустарне креселочне виробництво в Малині на Коростенщині.

Природні умови (Полісся) і зручне географічне положення (недалеко Києва, при залізниці Київ — Коростень), з одного боку, та соціяльно-економічні передумови (дешева робоча сила в густо населених містечках)—з другого, зробили місто Малин з початку XX віку центром виробництва гнутих меблів [2]).

Виробництво це на Поліссі порівняючи молоде—ледве нараховує 60 років. Розпочалося воно насамперед у губерніяльному центрі Волині, в Житомирі, в 70 роках минулого століття і під кінець XIX в. об'єднувало на різних своїх підприємствах (палочники, в парні й на самих фабриках) до 700 кустарів.

Географічне положення Житомира (далеко від головних лісових багатств, незручні шляхи — вузькоколійна залізниця) примусили спритніших і енергійніших кустарів шукати для цього виробрицтва іншого центру, І таким осередком став Малин. Доставка дюжини готових виробів з Малина до Києва залізницею коштувала на 50 коп. дешевше, ніж із Житомира, та доставка сировинного матеріялу була дешевша на 1-1½ крб., а коли взяти на увагу, що пересічно за місяць сама звичайна майстерня на 30-50 робітників виготовляє 300-400 дюжин стільців, то і на цьому був великий зиск. Тож і не диво, що Малин

---

[1]) Поданий матеріял робить підсумок відомого вже про Київську округу. Річ ясна, що ще є широке поле для краєзнавця-дослідника в цій галузі для дальшого всебічного дослідження як уже виявлених, так і ще не виявлених моментів так природних, як рівно й економічних. *Ред.*

[2]) Опріч закордонних, так званих „віденських" меблів, у межах старої Російської імперії славилася своїми креселочними виробами добре машинізована Радомська фабрика фірми Тонет і Кон, у Польщі. Але вже в ті часи кустарні вироби креселок вільно конкурували з фабричними й своєю добротністю й, головне, дешевшою ціною.

Один з піонерів і фундатор цього виробництва в Малині, Шкуратівський Давид Ісакович, запевняв, що до війни Малинські креселка находили збут у самім Радомі, бо дюжина кустарних стільців коштувала 12-13 карб., тоді як фабричні — 20-25 крб.

скоро відібрав від Житомира собі першенство в цьому виробництві, поширивши його далеко навколо себе (Чоповичі, Мелені й, навіть, Коростень).

Прибуткові перспективи були такі широкі, що ініціятори й фундатори перших креселочних закладів у Малині не спокусилися на великі суми, якими радомські королі креселочного виробництва думали заманити до себе на посаду цих знавців справи і небезпечних собі конкурентів.

Початком креселочного виробництва в Малині треба вважати 1905—1906 р.р. Фундатором був, як то згадано вже, Шкуратівський. Перші роки довелося виписувати майстрів із Житомира, що почасти гальмувало розвиток цієї галузі кустарної промисловости. Але вже через рік сам Малин постачив належну кількість кваліфікованої робочої сили.

Слідом за Шкуратівським відкрили фабрики гнутих меблів і деякі малинчани, що шукали найвигіднішого зиску для своїх зайвих капіталів. Серед таких наслідувачів можна назвати Голденкрафта і Бернадського, Хаіта, Мейманів, Штейнберга. Та ці фабриканти були лише підриємцями, що давали гроші, без належного знання самого виробництва, тому й не могли становити великої конкуренції самому майстрові, знавцеві справи, а разом енергійному комерсантові, яким був Шкуратівський. Всі ці дані давали значну перевагу закладам першого фундатора. І, коли надійшли скрутні часи — війна, потім революція, громадянська війна, то Шкуратівський, хоча й з гріхом пополам, далі провадив своє виробництво, тоді як інші „конкуренти", скоро настала несприятлива кон'юнктура, поспішили вибрати свої капітали з цього виробництва і тим припинили роботу цих підприємств.

За десять років перед світовою війною креселочне виробництво зростало в самому Малині. Перед війною було понад 200 кустарів, а разом з околицями (Чоповичі, Мелені) по креселочних закладах працювало більше за 500 робітників-кустарів, у масі переважно з єврейського містечкового пролетаріяту. Малин пересічно виготовляв до 500 дюжин на місяць, з них головна пайка припадала на фабрику Шкуратівського; тоді як інші підприємства працювали лише сезонні періоди — березень-лютий, серпень-грудень, коли був певний попит ринку на ці креселка [1]).

Війна звичайно шкідливо відбилася на поступовім розвиткові цієї кустарної промисловости. Хоча стійкіші й могутніші заклади з великим напруженням переборювали економічні труднощі, проте й вони, під впливом зовнішніх обставин, мусили скоротити до мінімума свою продукцію, а в роки голоду (1919 р.) й зовсім припинити роботу. За десятиліттям буйного розвитку і піднесення цієї галузі виробництва настало десятиліття занепаду й майже цілковитого краху.

---

[1]) На наше прохання подати точні числа річного обігу за довоєнні роки, Шкуратівський заявив, що всі записи, на жаль, знищено в роки заколотів, так що доводиться порівнювати розвиток за загальним розміром продукції.

Після ліквідації біло-польської авантури, з переходом до мирного будівництва поволі помалу почина віджививати й розвиватися знову ця занепала промисловість, набравши лише нових організаційних форм, переважно артільного виробництва, і за 10 років Радянської влади креселочне виробництво Малинщини не тільки догнало, а й перебільшило набагато довоєнні норми. Більше того, як бачимо далі, саме виробництво поволі машинізується.

Тепер чимало креселочних майстерень, фабрик міститься в новому центрі Правобережного Полісся — Коростені. Ще більше цих закладів у старих місцевостях: Меленях, Чоповичих в самому Малині. В останньому, опріч добре обладнаної фабрики Корост. Місц. Пром'у (колишня Шкуратівського) маємо ще до десятка інших артільних об'єднань (Прогрес, Свій Труд, Вигода, Економія, Єднання, Сонце, Виробник тощо), що готують або лише напівфабрикат (парня), або самі креселки, з пересічним на кожній числом робітників 25 - 35 ч.

Новий будинок креселочної фабрики Коростенського місцьпрому.

Цікава, між іншим, історія найстарішого закладу, що й тепер є одним з найкращих і найміцніших економічно. Довіряючи словам техрука, т. Нульмана, подаємо стисло (літописно) такі моменти з цієї історії.

1919 р. ця фабрика переходит до відділу Наргосподарства Малинського р., Радомиського повіту. 1920 року відає ним Київ. Губ. Топ., а 1921 Київ. Ліс. Ком. і 1922 Київліс. За ввесь цей час на фабриці працювало 20 — 35 робітників за маленький пайок. Виробляли щонайпотрібніший товар, на який тільки й був попит — це столики для друкарських машинок. Мало покращало дане виробництво і від безпосереднього догляду Українлісу (1923). Лише з остаточною передачею закладу в руки артіли безробітніх (Комборбез) виробництво стало на певний сталий економічний ґрунт і з того часу за якихось 3 - 5 років фабрика ця придбала двигуна, механічне устаткування, забудувала новими будівлями майже всю свою територію, збільшуючи ввесь час майже щороку і число штатних робітників (40 — 60 — 80 — 100) і саму продукцію: 12 — 15 — 23 дюж. на день.

Тепер (1928 р. вересень) фабрика дає зарібок 100 штатн. робітникам та 15-20 нештатним з середньою продукцією 25 дюжин в день. А вже на 1929 р. намічено довести число робітників до 150 з виробкою 50 дюж. в звязку з машинізацією деяких процесів. Покищо за 1928 рік механізовано такі процеси обробки дерева, а саме:

1. *Царка* — ріжеться, плазується, обточується і центрується.

2. *Полутилки* — проходять патрон, де округляються, а далі, після гнутарні, ще й рашпільовку

Механізована обточка царки.

3. *Прибор* — так само, як полутилки.

4. *Лакотніки* — розрізуються й шпіцуються.

5. *Калачі* — проходять через ленточну пилку, рашпіль-патрон і заклеюються.

6. *Передні ножки* — обточуються на токарному станкові.

Лише *тилки* обробляють ще вручну.

Як бачимо, механізовано дуже незначну частину окремих процесів, залишилося ще чимало надто трудних процесів, що вимагають насамперед великої м'язової сили. Але й ця проба скоро знайде собі послідовників.

Сутевих змін у цьому виробництві, якихось винаходів чи що опріч згаданої машинізації, за 60 років не сталося. Поки що креселочна кустарна промисловість іде виготованими здавна стежками, не маючи ще мабуть відповідних економічних стимулів до раціоналізації та удосконалення самих способів, знаряддя і процесів виробництва. Навіть в зовнішньому вигляді креселок повторюються лише стародавні зразки і форми; більше того — фасонів нових нема, а сортів креселок поменшало. Сама продукція виробництва обмежується лише одними креселками, тоді як раніше виготовлялися, правда, в незначній пропорції, й дитячі стільці по 40 дюж. при пересічно 2.000 дюж. креселок на рік.

Продавалися Малинські креселки і взагалі гнуті меблі далеко поза межами своєї округи. Знали їх і в к. царстві Польському (Лодзь, Варшава та майже всі губерські міста), відомі вони були і на ринках Прибалтики та Фінляндії, доходили навіть на Урал і Кавказ.

Тепер головнішими покупцями нашої креселочної промисловости і замовцями є Сибір, Урал і також Кавказ, дарма що подібні фабрики

гнутих меблів державного значіння є вже в Пензі, Харкові (Смородин), Самарі, Москві, Казані, Свердловському, а про кустарні заклади й говорити довго.

Чималою перешкодою до удосконалення цього виробництва видно стоїть і велика ціна на дюжину креселок — до 50-60 карб., тоді як до війни дюжина коштувала 12 — 15 крб.

Такий зріст ціни пояснюють не тільки збільшенням платні за робочу силу, а головне дорожнечою на підсобну сировину та матеріяли. Деякі частини для стільців і матеріяли, потрібні в процесах обробки, доводиться привозити звідкілясь. Так (диктові) форнірові сидіння і спинки, що постачала Білорусь (Борисов, Ново-Борисов) колись 80 коп. за дюж., тепер продає ту саму дюжину за 3 карб.

Політуру, що можна було доставати раніш за 6 крб. пуд, тепер трудно знайти і за 50 крб. Ще гірше з аніліновими фарбами, що їх кіло тепер 7 — 8 крб. проти 80 к. й 1 крб. довоєнних.

Проте здешевити продукцію не лише віддалена мета, а й чергове невідкладне життьове завдання на ближчі роки, чого й можна досягти повільною машинізацією усіх видів і процесів виробництва.

Назріла також потреба і постачити культурніших, вихованих в колективізмі, освічених майстрів через відповідні профспілки деревообробників. І, можливо, також удешевить виробництво належне, вчасне й доцільне використання деревинних покидьків: стружків, щепок, тирси та інш., що дотепер марно гине та ще й заважає, як сміття, нормальній роботі. Адже ж з дерева вже в Карелії широко роблять папір, то чи не можна щось подібного придумати і для покидьків від деревообробного виробництва взагалі, і при кресельному зокрема, бо на дерево ми й не такі багаті, щоб розкидатися таким дорогоцінним матеріялом. До того ж і папірня в Малині під боком.

М. Косовський.

Чому селянські засіви були дуже засмічені „рогачкою" (SGRIMBUUM SOPHIA) в 1927 році.

(З опросу селян досвідників Херсонщини).

В цьому році по всій Херсонській окрузі спостерігалася надзвичайно велика засміченість засівів озимої пшениці сорняками, переважно з сімейства хрестоцвітних: рогачкою, гулявником т. ін.

Ці бур'яни дуже були розповсюджені, й у деяких місцях не було видно озимих засівів — на полі переважно була „рогачка". Цікаво відзначити, що велика засміченість ланів цими сорняками спостерегалася переважно на озимих, своєчасно посіяних по чистим парам.

Відділ пристосування Херсонської Досвідньої станції опросив селян-досвідників (більш як 132 господарства) шляхом розсилки на

місця спеціяльної анкети. Одержаний матеріял дає можливість виявити характер розповсюдження „рогачки“ й освітлити причини великої засмічености озимих засівів у цьому році. З опросу селян виявилось, що „рогачка“ переважно була розповсюджена на мягких, давно ораних землях (7% показань) і частково на недавно ораних перелогах (33% показань). Подана таблиця № 1 показує ступінь розповсюдження „рогачки“ як по різних видах пара, так і при різних часах засіву.

Таблиця № 1

Ступінь розповсюдження „рогачки“ в %%.	По якому пару посіяна оз. пшениця					Час засіву озимини				
	По чистому пару	По ранньому пару	По червневому пару	По пропашним культ.	По лущевці колосових.	Серпень місяць	С початку вересня	В середині вересня	В жовтні	В середині жовтня
По Херсонській ок.	30%	28%	8%	14%	20%	16%	30%	38%	12%	4%

В додаток до цієї таблиці треба ще сказати, що чисті пари не в достатній мірі старанно оброблялись у весняно-літній період. За показанням селян-досвідників ми помічаемо таку картину:

Пар був гарно оброблений . . . . . 15% показань
„ недостатньо гарно оброблен . . 57 „ „
„ погано оброблений . . . . 28 „ „

З таблиці № 1 можна бачити, що найбільший % засмічених „рогачкою“ озимих падає на середній засів по чорному й ранньому парах. По пізніх парах, просапних і навіть по лущовці „рогачка“ була менше розповсюджена. Це явище пояснюється тим, що на чистих парах, не завжди старанно й акуратно оброблених, створилися сприятливі обставини для розвитку озим. форм сорняків, які весною через холодні погоди, що знову були почалися, краще й швидче розвивалися, ніж озима пшениця, що через погоду відстала в рості. Ці бур'яни, які не потрібують тепла, продовжували свій розвиток, обганяючи в рості озиму пшеницю. На засівах по лущовці, а також по пізніх парах і по просапних сорняки з осени мали гірші умови розвитку й тому дали менше число сходів, як на ранніх чорних парах, тому й було їх менше, рівняючи з ранніми парами.

Велике значіння в засмічености засівів оз. пшениці мав також і час засіву. „Рогачкою“ в більшості випадків засмічені були озимі, що їх засів було проведено в середині вересня. На ранніх засівах, де була озимина вже більше розкущилася, сходи сорняків пригничувались озимою пшеницею й не могли розвинутись у великій кількості.

Пізні засіви переважно по просапних також в малій кількости засмічено „рогачкою", бо при пізньому засіві попередньою передзасівною обробкою було знищено розетки сорняків.

Цікаво відзначити, що, рогачка, була розповсюджена на тих ланах, де озимі чергувалися з ярими, з парами й з просапними, а також на тих нивах, де беззмінно була культура колосових хлібів і тільки в останньому році було заведено пар.

На питання — які засіви були раніше на тому клині, який тепер, підчас опросу, засмічено „рогачкою" [1])—селяни-досвідники дають такі відповіді:

1) 3, 4 й 5 років переліг, а в останні роки оз.п шениця на пару 17% показ.
2) Засів озимої пшениці (3—4 р.) і просапні . . . . 17% „
3) Чергування озимої пшениці—ярові—парові—просапні . . . 29% „
4) Чергування оз. пшениці — пара . . . . 11% „
5) Беззмінні засіви озимини — ярові колосові . . . . 26% „

Участки, де озима пшениця чергувалася з чистими парами та просапними в цей шостипільний період найчастіше, в значно меншій мірі було засмічено „рогачкою". 52% з числа опрошених господарів вживали заходи боротьби з „рогачкою". Ці заходи полягали в осінньому та весінньому волочинні озимих засівів. За спостереженнями досвідників заходи ці в більшості випадків значного ефекту не давали. Радикальнішим заходом селяни-досвідники вважають ручну полку вже гарно розвинених бур'янів.

На Херсонській с.-г. Досвідній Станції озимі пшениці по чистих та ранніх парах були майже чисті від бур'янів. Рівняючи селянські ниви й ниви Херсонської Досвідньої Станції та маючи на увазі урок цього року, необхідно додати, що селянські ниви, що мали в грунті запаси величезної кількости насіння бур'янів, при неналежній, поганій, невмілій та несвоєчасній обробці пара і при існуючому рябопіллі завжди можуть бути охоплені масовим нежданим з'явленням тих або інших бур'янів, у залежности від метеорологічних умов року. З цього випливає, що тільки там, де ведеться правильне чергування с.-г. культур, де заведено правильні сівозміни, просапні культури, де пристосовується висока техніка, де польові с.-г. роботи виконуються старанно, акуратно і своєчасно, при належній густоті висіву та своєчасному догляді за засівом — тільки там забезпечується нормальний розвиток с.-госп. рослин, а тому тільки за такого комплексу господарювання досягається дійсне знищення засмічености селянських ланів бур'янами [2]).

---

[1]) По окремих роках 1926, 25, 24, 23, 22 та 21.
[2]) Такий комплекс господарювання саме досліджує Херсонська Досвідня Станція.

А. Пашківський.

Спроба опису деяких діялекто-відмін на Білоцерківщині.

Діялектологія української мови мало ще розроблена. Між причинами цього виразно стоїть рясна різноманітність діялектичних явищ на всьому обширі укр. мови й зокрема на самій Білоцерківщині. Це твердження можна знайти в усіх мовознавців-діялектологів. Ще в 1877 р. в своїй роботі: „наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины", дослідник Михальчук зазначає: „...на протяжении всей территории Южно-Русского племени мы не встречаем теперь ни одного уголка, в котором бы господствовало такое вавилонское смешение особенностей всех наречий и говоров этого племени, какое попадается именно в этой местности; не преувеличивая можно сказать, что там почти каждая деревня поражает наблюдателя какими-либо неожиданными особенностями в языке". Сказане давно й тепер цілком підтримують знавці мови й прикладають, як основне твердження, в своїх наукових працях. І дійсно стосується воно й до тієї мовної смуги, де припадає наша Білоцерківська округа. Такий стан утруднює рядовому збирачеві узагальнювати висновки що-до спостережених діялектичних особливостей мови на Білоцерківщині.

Йдучи за основними засадами розподілу наріч та говорів на всьому обширі нашої мови, поданими в найновішій, майже єдиній докладнішій розвідці Вс. Ганцова: „Діялектологічна класифікація укр. говорів" (окр. вид. та в „Записках Іст.-Філол. Відділу УАН, кн. 4 за 1924 р.), я призбирав і описав деякі особливості в говірках окремих кутків Білоцерківщині. Як відомо, всяка народня мова не являє одноцільного й одностайного організму, а поділяється на багато говірок, що мають якісь спільні, характеристичні для всіх їх риси. Отже говірка—найменша частина мови, що, групуючись за певними тотожньо мовними ознаками, складає другу, більшу частину мови—наріччя.

Згаданий вище Вс. Ганцов визначає на терені укр. мови такі наріччя й говори чи говірки: Північ України—Волинь, Полісся, Чернігівщина (в півн. частині) складає північне наріччя. Далі на південь України йде смуга перехідних говорів з заходу на схід через Житомір, Канів (на Білоцерківщині природна межа—Рось), Лубні... до Сум. А ще далі на південь України — південне наріччя, що за діялектичними ознаками ділиться на дві групи говірок: південно-західню й південно-східню. Межа між згаданими групами десь при збігові двох теперішніх адміністративних округ: Білоцерківської й Бердичівської з поширенням на обидві (За межу посідання різних діялектів чи говірок ніколи не можна розуміти лінію точок без більшого чи меншого радіусу вростання в простір на обидві сторони). Бачимо за діялектологічною картою, що Білоцерківщина лежить у смузі, де стикаються

й діють різні говори. Річка Рось на території цієї округи є мов би межа між говорами перехідними й на південь говорами південно-східніми. На західніх кутках можна частково спостерегти окремі елементи, *що нагадують деякі ознаки південно-західніх говорів.* Така ряснота елементів з різних говорів, не враховуючи можливого дрібнення говору Білоцерківщини за відмінними особливостями чи то фонетичного, чи морфологічного складу, уже відчувається навіть при неглибокому вивченні діялектизмів. Коли накреслений схематичний поділ мовного обширу прикласти до адміністративної карти Білоцерківської округи, то можна грубо розмежувати райони, орієнтуючись на природню межу—р. Рось. Райони: Білоцерківський, Рокитянський, Миронівський, Узинський, Гребінський, В.-Половецький, Кожанський, Попелянський й Корнінський належатимуть до смуги так званих перехідних говорів з більшою домішкою елементів різних—це північні райони нашої округи. А південні: Таращанський, Кившоватський, Медвинський, Богуславський, Ставищанський, П'ятигорський, Тетіївський, Володарський та Сквирський —до південно-східньої групи говорів. З міркувань, висунених раніше, не беремо до уваги поділу територій деяких районів р. Россю (приміром, Рось протікає через Білоцерківський *район, Ракитянський, Богуславський, Володарський то-що), бо незначне* відхилення в бік од корита річки Росі не завдає на районі діялектозміни. В районі Сквирському, на межі з Бердичівщиною, можна вбачати незначні натяки в говірці (лексиці та вимові) на близьке сусідство з південно-західньою групою говорів.

Не подаючи основних діялекто-відмін між північним, південним наріччями та перехідними говорами, незайве підкреслити наукове твердження про те, що найдавнішу діялектичну цілість, об'єднану сукупність аналогічних мовних явищ мають говори, залічені до північного наріччя й південно-західнього. Південно-східні говори становлять пізнішу формацію, що виникла на ґрунті старіших південно-західніх говорів. Перехідні говори, що посідають значнішу частину Б.-Ц., вбирають у себе то перевагу північних говорів, то південних, як західніх, так і східніх. Описи фонетичних і морфологічних явищ з різних кутків Біл.-Цер. припускають можливість підкреслити характерні діялектизми в різних пунктах Б.-Ц, без певної систематизації та узагальнення, але не дозволяють висвітлити вповні говірок населених пунктів.

Дотримуючись зазначеного розпологу адміністративних районів Білоцерківщини, відзначу загальні характерні особливості, не відхиляючи наявности значнішого дрібнення говірок, іноді, навіть, наявних ознак деякої ріжниці говірок двох сусідних сел. Звичайними значками графічної азбуки відтіняю цікаві діялектизми в говірках.

Типові фонетичні й морфологічні явища в мові південних районів Б.-Церківщини такі:

Послідовно тверда вимова скрізь „р"—к о с а р, б а г а т и р а, п р а л а к о н о п л і й п р а л а б і л и з н у, з о р а, б у р а, к у р ч а, р а д н о,

рабий собака, ідіть прямо... Правда, в Узині й селах Узинського району спостерігав і змягшення „р"—буряк, буря (р—м'яке)... Иноді зустрічається зміна „р" на „л, в, н" у словах: лимар, хвабрий, некрут то-що.

Ненаголошене „е" в словах прорізно наближається до „и"—виселий, виликий, сильбуд, биру"...

Звуки: „н", „д", „т", „з", „с"—перед „і" вимовляються говірками твердо: дім, (д-тверде) діло, носів, возів, дідів...

Звуки: „г", „к", „х" тверді перед голосівками, навіть перед „і"—хіба (х-тверде), кішка, гірко...

Між двома голосівками певні шелестові подвоюються в словах речівникових сер. р. й кінчаються на „я"—ткання, клоччя, спання, життя й т. п.

Звук „т" після „с" в деяких словах переходить в „ц"—гісць, тесць, сціна то-що:

В морфології маємо:

Давальн. відм. одн. речівн. чол. р. закінчення „—ові,—еві, —єві": чоловікові, Василеві, злодієві. Закінчення прикметників жін. р. дав. і місц. одн.—„і"—рідні сестрі, биті дорозі; займенник 3 ос. „мине, мині—міні". Початкова форма дієслова—ходить, робить (ть). Форма. 3 ос. тепер. часу одн. в словах дієзміни на „він косе, ходе, любе, робе". Майбутній час має форму здебільшого: „піду ще", та „ось буду йти" (с. Кислівка, Степок, Ківшоватськ. р., також в селах інших півден. районів).

В Тетіївському районі (с. Михайлівка) виразно виступає особливість для південних районів, а саме 3 ос. дієсл. одн.: „він ходит, робит".

Як окреме цікаве явище хочу відтінити вимову в с. Янишівці та Полковничому хуторі, Ставищ., р., слова—„кирниця", де новий голосозвук у першому складі на місці колишнього глухого стоїть перед „р", як і в деяких далеких західніх говірках, тоді коли в більшості півд. східніх говорів цей голосозвук стоїть позад „р"—„криниця"; таку ж вимову цього слова, як зауважили студенти педтехнікуму, іноді можна почути в с. Королівці, Корнинського р.

В селах Сквирського р., що межують з Бердичівською окр. в напрямку до с. Баламутівки де-не-де можна натрапити нові, порівнюючи, явища, що частково наближають до ознак західніх говорів з вкрапленням поодиноких лексичних запозичень. Так, відсутність у вимові слів сер. р. здовження шелестових звуків. Вимовляється: вісіля, зіля, насіня. Часто вип'ячується звук „і"—бріхня, піріпілка то-що. Виступає ширше, ніж на півдні округи, „л" (epenteticum): здоровля, жаблячий, деревляний.

Звук „р" твердий і не переходить в інші звуки, що бачили в попередніх районах. У прикм. імен. відм. множ. виразно має „і"—мо-

лоді, багаті. Тут же іноді спостерігається рухливість наголосу, особливо помітно, в дієсловах: „ходжу, ходю, кажу, веземо, була, були" 3 ос. одн. наближається до тверд. вимови: „стоїт, він ходит". Переважають у вимові прикметників стверділі закінчення — „людський, плотницький", з'являються поруч з займен. „цей, ця, це — сей, ся, се".

Після запису далі за Сквирою такої вимови, мимохіть з'являється думка про чинність там впливу говірок, що названі раніше західніми.

В населених пунктах вище р. Росі на Б.-Церківщині спостерігти можна значнішу невиразність в діялектичних явищах, більшу домішку різних фонетичних і морфологічних елементів. Приміром, Корнинський р., що межує з другою округою—це буде один з північних районів Б.-Церківщині. Тут цікаві звукові явища треба підкреслити такі: звуки „н, д, т, з, с" перед „і" вимовляються подвійно—і твердо й м'яко: синів, (н-тверде), синів (н-м'яке), братів—братів, звук „с" перед „к, м, п, т" чергується зі звуком „ш": спиця—шпиця, смалити—шмалити, смаркатись—шмаркатись, скло—шкло і інш. Так само невиразне чергування звуків „ж" і „з" в деяких словах—„жилізо—зилізо, жичуть—зичуть" і т. п. Тотожнє явище зі звуками „с—ц": тесць—тесть, кісць—кість, сціна—стіна. Тут же нестале чергування звуків „р", „в", „н": некрут—рекрут, хвабрий—храбрий... В кінцевих складах „р" переважно твердо вимовляється—лікара, писар, зора. Замість „j" іноді виступають звуки: „л", „н"—здоровля, мнясо, сімня. Ненаголошене „е" переходить послідовно в „и"—висло, виселий, сило, биру...

Зі сталіших морфологічних моментів можна спостерігти в цих районах такі: дав. відм. одн. речівн. чол. р.—„чоловіку, вчителю, брату" і т. д., що рідко трапляється в південній частині окр. У речівн. сер. р. здовження певної шелестівки між голосівками прорізно чується, як і в попередніх районах, але кінцівка губить виразність „я" і навіть вдає як „є", цеб-то наближається до першопочаткового походження, а саме: зіллє, насіннє, шматтє й т. п. Форми прикмети. в дав. і місц. одн. ж. р. мають: добрі сестрі, гарні хустці у множині стягнене, правописне закінчення—„добрі, гарні, великі".

Займенник і злучник „що" вимовляється як „шо". Вимова й наголос у дієсловах тепер. ч.—хожу, вожу; 3 ос. одн.—ходить, водить, робить—правописне закінчення, що протиставно аналогічним формам дієслова раніше згаданих районів.

Уміщенних прикладів досить, щоб уявити домішку, конгломерат елементів з різних говорів.

Центральна частина Б.-Церківщини, а саме: Б.-Церківський, Рокитянський, Миронівський та В.-Половецький р. р. майже найбільше втягують у мову різних особливостей та відмін: ненаголошене „е" пересічно дає „и": „сильбуд, сило, ни піду"; ненаголошене „и" заховується—„билина, високий". Змягчене закінчення прикметників

і обидві його форми (стягненена й часом здовжена) — добрі-добрії, сині-синії.

Звуки: „н“, „д“, „т“, „з“, „с“ перед „і — ї“ вимовляються переважно м'яко: „братів (т-м'яке), синів (н-м'яке), на березі (з-м'яке).

Вип'ячується „і“ замість „е“ в дієсловах — харчуїться, рахуїться“.

Подвійна вимова дієслова: „ходжу й ходю“. Початкова форма переважно на „ть“; майбутній час: „ходитиму, буду ходити й піду“. знахідн. від займен. 3 ос. ж. р. „ню“ і „її“. Як окреме явище домішки діялектичних елементів, досить поширене, особливо серед селянської людности, що хоч декілька років перебувала в школі з російською мовою навчання, можна відзначити неправильну форму 3 ос. одн. дієслова тепер. ч. на „еть — єть“ — він жинеть, він будеть, співаєть, ходеть (Б.-Ц. і В.-Половецький райони).

Такі є загальні мовні явища на Білоцерківщині, коли обминути специфічні відміни у мові окремих населених пунктів близьких до міста або заводських. Із численних записів, що я одержав од деяких студентів Педтехнікуму, можна було б визбирати докладніші матеріяли з мови окремих сел, але це не дасть все-таки докладної округової картини без дальшого докладного систематичного дослідження, тому цю роботу доводиться одсунути до слушного часу.

Ця перша спроба опису загальних особливостей фонетичного й морфологічного складу в говорі Білоцерківщини, звичайно, не може претендувати на повноту охоплення мовних явищ, безпомилковість та докладність.

Широка ділянка цієї роботи — опису фонетичних та морфологічних явищ — без сумніву вимагає глибшої проробки й перевірки вже зібраних і збираних матеріялів з подачою деяких загальних мовних фактів, дослідження, наприклад, таких питань, як от: як з'явився той чи інший цікавий звук, чи форма, які чинні закони в даній говірці, відокремлення й визначення говірок Білоцерківщини за єтіологічним та історичним висвітленням їх і т. інш.

Без сумніву, надто трудно з різних причин досконально призбирати діялектичний матеріял. Отже ця стаття може буде прикладом того, що можуть зробити краєзнавці в такій актуальній і науково дуже цінній ділянці, як вивчення живої мови.

С. Ялі.

До історії грецької колонізації на Україні.

В звязку з 150-ми роковинами переселення греків з Криму на Озівське узбережжя.

Греків усього на Україні 104.666 ч. [1]), з них у містах — 10.763 і селах — 93.903 (89,7%). Головна маса живе на узбережжі Озівського моря, а саме: в Маріупільській окрузі 64.238 ч. (5.385 міського і 58.853 сільського населення) і в Сталінській 32.502 ч. (1.423 міськ. і 32.078 сільськ.) Отже разом у цих сумежних округах живе трохи не 93% всього грецького, переважно сільського населення, УСРР. Решта 6.827 ч. розпорошено по інших округах, переважно в містах, а саме [2]):

Округи	Разом	Міського	Сільського
Одеська	3.487	1.439	2.048
Артемівська	538	398	140
Харківська	500	470	30
Мелітопільська	378	138	260
Дніпропетровська . . .	373	323	50
Київська	304	294	10
Луганська	276	194	82

Отже, найкомпактнішу групу складають приозівські греки [3]), і їхня історія, власне, є історія греків в УСРР.

В травні 1929 р. буде 150 років з часу переселення греків з Криму [4]), тому не зайвим було б хоча б коротко зазирнути в історію приозівських греків, яка є сторінкою *ширшої історії колонізації* півдня України. Переселені царським урядом з Криму, ніби-то для визволення з під турецько-татарського гніту, греки потрапили в ярмо руського царизму, що було не легшим за турецьке. 139 років цього гніту і 11 років національної волі, що минули з того часу, дають досить барвистого матеріялу до розуміння всього значіння національної політики радянської влади в справі розвитку національних культур і зокрема грецької.

В наше завдання не входить докладний розгляд всієї історії переселення й життя греків в умовах царського ладу. Це — завдання дослідників, яким доведеться проробити ще величезну роботу по збиранню сирового матеріялу й по висвітленню цілої низки окремих питань цієї історії. Ми ж хочемо зупинитися на найважніших, вузлових питаннях з минулого греків, зробити спробу викрити соціяльно-політичний змисл переселення греків.

---

[1]) Короткі підсумки перепису населення України. 17 грудня, року 1926. ЦСУ УСРР. Харків, 1928.

[2]) Там же, стор. 22.

[3]) До революції греки Маріупільщини й Сталінщини були на терені одного, Маріупільського, повіту.

[4]) 21 травня 1779 р. було видано „височайшого" наказу, що давав грекам землю для переселення на Озівськім узбережжі.

Приозівські греки ведуть своє походження від греків, що почали селитися на берегах Чорного моря, головним чином у Криму, ще в VI віці до християнської ери. Панування цих, переважно торговельних, грецьких колоній тяглося лише до XIII віку, після чого степову частину Криму завоювали татари, а гірну в XV віці турки.

Економічне й політичне панування татар та турків, що в силу цього встановилося, мало також своє відображення в боротьбі магометанської релігії з християнською. В галузі культурній ішла шалена боротьба за знищення грецької мови, в наслідок чого було те, що частина греків загубила свою мову й засвоїла татарську. Очевидно цим можна з'ясувати й те, що до 37% приозівських греків і нині ще говорять татарською мовою, весь час уважаючи себе за греків [1]). Татарські звичаї також здобули собі велике місце в побуті греків.

Національний гніт у Криму греки відчували дуже сильно. „Підчас війни руських з татарами греки були, як невільники. Їх примушували копати рови, возити каміння... Каплан-Гирей-Хан вимагав непомірних податків... На користь хану збирали восьму частину всіх хлібних посівів, древесних плодів, овочів, насік і лляних посівів, по дві „пари“ за кожну вівцю й по 6 „пар“ від кожної рогатої худоби; по 340 акчі (80 складають турецький піястр) з кожного поля“... Часткові податки на користь матері або жінки ханової [2]).

Так малюють старі історики життя греків у Криму, силкуючись довести, що татарсько-турецький гніт примушував греків звертати свій зір до російського царського уряду, шукаючи в нього порятунку.

---

[1]) 1) Теорія проф. Ф. А. Брауна, відомого германіста (відомий своєю роботою про готів у Росії „Die letzten. Schicksale der Krimgoten“. С.П.Б. 1890 (див. БС, стор. 391—392) про те, що приозівські греки походять од готів, надто сумнівна й лишається в галузі припущень.

Теорія ж ця говорить таке:

„Вероятно, уже в третьей четверти III в. по Р. X. готы заняли Крым... должны были впоследствии сосредоточиться на южной горной части Крыма, между Судаком и Балаклавой—в ней (этой области.— *С. Я.*) уцелела горсть готов, которых не коснулась гунская буря... крымские готы были отличными воинами и жили в дружбе и в союзе с Византией; их число простиралось до 3.000.

...Теснимые с одной стороны татарами, с другой — генуэзцами, владевшими богатыми колониями на южцом побережьи Крыма, готские князья должны были довольствоваться, впрочем, одной только юго-западной частью полуострова; их резиденцией был город Феодоро (ныне Мангу)...

В 1475 г. турки овладели как генуэзскими владениями, так и готским княжеством... Готская народность пережила падение своего княжества, сохраняя свой готский язык...

Но уже в XVII в. исчезают следы его (языка.— *С. Я.*); последние остатки готов отатарились, сохраняя, однако, православие. В 1778 г. они, гонимые турками, обратились за помощью к России. Под предводительством последнего готского митрополита, Игнатия, они поголовно выселились на берега Азовского моря... Они основали здесь город Мариуполь и 24 деревни. Потомки их („Мариупольские греки“) говорят по татарски и по гречески“ (Ф. Браун —„Энциклопед. словарь, т. IX, изд. Брокгауза — Ефрона, С.-Петербург, 1893 г., стр. 443).

За словами ленінградського проф. Соколова, И. И., Браун відмовився від цієї теорії в своїх останніх працях.

[2]) „Мариуполь и его окрестности“. Мариуполь, 1892 г., стр. 13

Звичайно, національний гніт заграв певну ролю в справі переселення греків із Криму, але поза цим були глибші причини, що без висвітлення їх грецьке переселення не буде ясним.

Справа в тім, що уряд царської Росії з другої половини XVIII в. виявляє великий інтерес до берегів Чорного моря. З того стає зрозумілим, що уряд Катерини найменше керувався метою „порятунку" греків і не тому переманювали їх з Криму на береги Озівського моря. Це був лише один із багатьох стратегічних маневрів, один з пунктів „серйознішої" програми поміщицького уряду. Вихід греків з Криму ослаблював економічну, а почасти й політичну силу татар і турків і тим полегшував розвязання завдання заволодіння Кримом і берегами Чорного моря, що так потрібні були для експорту поміщицького хліба. І цілком вірно говорить згаданий уже історик Маріуполя, що завоюванню Крима „заважали тільки величезні простори... Новоросії: вони були пустельні, ніким не заселені... і руське військо, навіть на випадок перемоги над Кримським ханом, завжди могло бути відрізане від Росії й знищене" [1]).

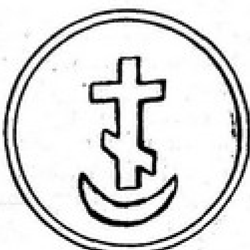

Початка грецького суда в Маріуполі.

Відомо, як жорстоко Катерина II розправилася з вільним козацтвом. Знищивши 1775 р. Січ і виселивши запорожців із степу, уряд мусив також подбати за те, щоб на спустілі простори наддніпрянських степів притягти якихось інших переселенців. XVIII і початок XIX в. в. повні горячкової діяльности по колонізації „півдня Росії" такими народами, як от — болгари, серби, німці, греки й ін.

Отже ясно, в чому полягала суть ніби-то „співчутливого" ставлення царського уряду до важкої долі греків кримських. До того ж для здійснення задуманих планів „визволення" греків знайшлися сприятливі обставини в самім Криму.

Вже те, що за Кучук-Кайнарджійською угодою 1774 р. Крим було проголошено незалежним од Турції й під протекторатом Росії, значно полегшувало можливість впливати на хана Шагін-Гирея й добути його згоду на вивід греків із Криму. Крім того серед самих греків знайшлися групи, що для них вихід був вигідний, і що через їх тому можна було впливати й на маси в бажанім напрямку. А низка фактів говорить за те, що греків у масі не так-то легко було вивести з Криму в безлюдну невідому пустельну країну (Новоросію). Особливо нелегко було переселити найбагатшу частину греків, а що такі були, за це говорять хоча б такі дані: „...в проханні 1841 р. уряду греки зазначали, що вони мали будинки, крамниці, водяні млини, виноградні й фруктові сади й сінокоси" [2]). „Підчас виходу з Криму взяв (Суво-

---

[1]) „Мариуполь и его окрестности", стр. 14.
[2]) Там же, стр. 14.

ров, що керував переселенням.— *С. Я.*) з полів греків 50.000 четвертей хліба, дворів було 3.736" [1]).

Які б неточні були ці відомості, але ж без сумніву є те, що серед переселенців небідних було чимало.

Ураховуючи настрої греків, царський уряд розпочав справу з усіма заходами спритности й ошукання.

Організацію переселення, як і початок самих переговорів, було доручено генералу Суворову, котрий, як то відомо, зовсім не жалів людського життя для виконання царських завдань і ради поміщицьких інтересів [2]). Через Суворова уряд повів переговори з грецьким митрополитом Ігнатієм, що мав величезний вплив на темний тоді ще зовсім неписьменний нарід. Це й не диво, коли урахувати, що до його послуг були сотні попів і манахів, що в ті часи вважалися за найосвіченішу верству населення.

Величезні труднощі довелося перемогти, організовуючи переселення. Було проведено „раз'яснительную кампанию" про „вигідність" виходу з Криму. „Багато довелося попрацювати митрополитові Ігнатієві особисто, через грамоти й навмисне післаних священників, щоб схилити нарід до переселення". Отже священники в цій справі були не тільки релігійні, а перш за все політичні агітатори, до їх голосу не тільки прислухалися маси населення, що перебували в темноті й під гнітом церковної кліки,— із духівництвом рахувалися, яко з панівною групою. Ігнатій, як митрополит християнських єпархій в Криму, являв собою не тільки владу духовну. „В Криму митрополит Ігнатій, за фірманом турецького султана Мустафи 1757 р., був не тільки представником християнського населення й відав церковними справами, *але був і суддею свого народу*" [3]) (підкр.— *С. Я.*).

Отже тут церковна влада переходила в цивільну, і митрополит Ігнатій розпоряджався греками в Криму, як хотів. Тому заклик його, звернутий до греків, яким він закликав до переселення, мав характер не тільки уговорів, він міг мати значіння адміністративного впливу.

Поза цим не мале значіння мала економічна залежність широких верств грецького населення від церковної групи. Сам митрополит Ігнатій, і духівництво взагалі, був одним з найбагатіших серед кримських греків. За це свідчать хоча б такі дані: в садибі митрополита (подворье) вже після переселення „обнесенім мурованою огорожою, було п'ять будинків, сад, сараї, комори"... В його архіві переховувалося „понад 50 розписок турецькою, грецькою й руською мовами на 6.914 карб. 79 к. Під містом була дача в 1.500 дес.". На дачі „два будинки, стайня, дві землянки, людська, комора, 4 кошари, 1.512 овець, 820 ягнят, 80 козлят і ін." [4]). Митрополичій дім мав у

[1]) „Мариуполь и его окрестности", стр. 13.

[2]) Досить цікаву й яскраву характеристику Суворова з цього боку подає В. Блос в „Истории Французской революции". Вид. 1919 р., стор. 440 і 451.

[3]) „Мар. и его окр.". стр. 100.

[4]) „Мар. и его окр.", стр. 97 и 98.

своїм володінні рибний завод, заїзд, крамниці"[1]). Правда, деяка частина дачі і її майна належала церкві, але й цього прикладу досить для ілюстрації економічної ролі грецького духівництва, що його багатства виникали й розвивалися шляхом повсякчасного визиску грецької бідноти. Зрозуміла річ, що й ісламізм у боротьбі з християнством, маючи в основі ті ж таки економічні інтереси, справляв свої удари перш за все проти духовної касти, дбаючи підірвати її економічну міць.

Ця економічна боротьба (в умовах тодішнього Криму дуже не рівна і для греків без надії на перемогу) була одною з головних причин того, що Ігнатій охоче відгукнувся на заклик російського царського уряду про переселення греків з Криму до Росії.

Початок переселення зустрів був опір з боку хана Гірея, але великих труднощів це не викликало хочаб уже через те, що Крим був під протекторатом Росії. „Катерина II наказала подарувати йому сервіз, різні інші речі й грошима 50.000 карб.... Братам хана, мурзам і взагалі впливовим особам роздано також 50.000 карб."[2]). Подарунки зробили своє. Переселення почалося.

За „ведомостью" Суворова[3]) з Криму вийшло 18.391 грек. За іншими джерелами всіх християн вийшло 17 тисяч, „з них 1 митрополит, 83 священники і 3 монахи"[4]). Така кількість священників, без сумніву, грала велику ролю в справі переселення греків. Одним із засобів релігійного обману послужив „чудотворний" образ, що його взяли, звичайно, з собою і чомусь-то везли в бочці. В дорозі були заколоти, котрі, начеб-то, збільшилися, коли пішли чутки, що хтось пішов назад у Крим разом з цим образом; ці заколоти, начеб-то, зникли, коли повернули тих, хто пішов був назад.

В кінці вересня 1778 р. переселенці прибули в кол. Катеринославську губерню, де центром поселення було призначено Новоселицю (з 1786 р. Новомосковськ, він же — Самара) в Самарській паланці, одній з кращих запорізьких місцевостей. Покинутих тут на произволяще греків царський уряд зовсім забув. Вже підчас переселення греки перетерпіли багато біди—грецькі уповноважені в проханні, що вони його подали в 20 р. XIX в. міністрові внутрішніх справ, Ланському, пишуть, що „цілі сімейства потерпіли життям, і не лишилося ні одної родини без утрати батька, матери, брата, сестри й дітей, коротко кажучи, з 9 тисяч мужеської стати вихідців не лишилося й третини"[5]).

Навіть Суворов, після здачи справ, через півроку після переселення писав Ом. Потьомкіну: „Крымские переселенцы претерпевают в нынешнем их положении многие недостатки: воззрите на них мило-

---

[1]) Мариуполь и его окр., стр. 101.
[2]) Мариуполь и его окрестности, стр. 22.
[3]) До революції ця „ведомость" переховувалася в ученім архіві головного штабу.
[4]) Мариуполь и его окрестности, стр. 25.
[5]) Мариуполь..., стр. 39.

стивым оком, так много пожертвовавших престолу; усладите их горькое воспоминание"[1]).

Через декількн років після переселення греки скаржилися, що митрополит Ігнатій одержав од Суворова на „відшкодування греків за залишені в Таврійській области їхні будинки, сади й фабрики 78.000 карб. і віддав з них громаді тільки 1.220 карб.[2]). Між іншим скрутне становище переселенців, не тільки греків, і ставлення до них уряду добре схарактеризовав і т. Покровський[3]).

Греки не залишилися в Самарській паланці. 2-го жовтня 1779 р. затвердила Катерина II новий план „пожалованих" грекам земель („Карта, представляющая часть Азовской губ. Мариупольского уезда земли, которые определяются вышедшим из Крыма грекам"), на приозівським узбережжі, яке після знищення Запорізької Січи 1775 р. було відкрите для татар, і тому потрібно було його заселити з стратегічною метою.

Друге переселення за зазначеним планом було переведене за наказом од 24 березня 1780 р. за № 1817 з Озівської губернської канцелярії. В наказі дається розпорядження „греческому митрополиту Игнатию сообщить, дабы все греки в Мариупольский уезд сего года хлебопашцы, апреля с первого, а купечество и мещане с 5-го на 10-е число на поселение вступили"[4]). Весною й літом 1780 р. греки різночасно, партіями перейшли в Кальміуську паланку, що тоді звалася повітом.

Отже переселення тяглося два роки і викликало багато втрат у переселенців. Крім уже згаданих, підчас переселення од повальних хвороб 1778/79 р. загинуло багато люду, зменшивши набагато кількість переселенців. Все це надто наочно показало, що царський уряд найменше дбав за „визволення" греків і найменше керувався будьякими іншими філантропічними завданнями. Така політика уряду, звичайно, не могла не викликати в наслідок величезне незадоволення греків, що й вилилося в серйозні заколоти в низці грецьких оселищ. Ось чому „нежданне приєднання Криму 1783 року також відбилося на переселенцях, і багато з них повернулося в Крим"[5]).

Які серйозні були заколоти, видно хоча б із того, що „доходило іноді до одвертого непослуху, і тоді „укрощались суворими від начальства заходами... Уряд з необхідности мусив був для втихомирення непокійних висилати військові команди... Хитання були в усіх селах, особливо виявилося в 1804 р. в селах Сартана, Чердакли, Мало-Янісоль, Карань і ін."[6]).

Так „усмирением беспокойных" засобами військової сили закінчилося переселення греків на узбережжя Озівського моря. Але самих військових заходів було не досить. Щоб закріпити зроблене заселення,

---

[1]) Мариуполь..., стр. 26.

[2]) Там же, стр. 100.

[3]) *Покровский, М. Н.*—Русская история, т. III, стр. 194.

[4]) Мариуполь..., стр. 40.

[5]) Там же.

царському урядові довелося шукати й інших шляхів, тому то в законодавчих актах, що їх видав уряд про грецьких переселенців, ми знаходимо цілу низку досить значних економічних і політичних пільг грецькому населенню.

21 травня 1779 р. було видано „височайший указ", що визначав правовий стан грецьких переселенців, відомий і нині в пам'яті старих поколінь греків під назвою „*первелег*" (од „привілегії") Цей наказ надає грекам такі права:

1. Дає для поселення землю: „... вышедшим из Крыма грекам для поселения и построения особо их города... отрезать им округи под каждую деревню при числе дворов меньше 200 по 12.000 десятин с излишками... город их наименовать Мариуполь... и все те жалованные грекам земли... имеют составить Мариупольский уезд".

2. Дає самостійну адміністративну управу: „... суд и расправу и всю внутреннюю полицию иметь... выбираемыми из вас же по вольным голосам начальниками". Звичайно, царський уряд не міг залишити грецькі села без урядників, отже до цього пункта додано: „... в селах же и деревнях для защиты во всех нужных случаях определяется особые урядники из российских".

3. Військові привілеї, що звільняли греків од рекрутчини: „...от дачи же на войско рекрут увольняетесь вы вечно, разве кто сам в службу нашу пожелает".

4. Низку інших пільг, як от — дозвіл рибалити: „... в дачах селения вечно в пользу и выгоду всего общества" без податку; звільнення всіх од податків і служб на 10 років, — після цього терміну хлібороби платять із землі, що її належить кожному по 30 дес., по 5 коп. з десятини в рік.

Крім того грекам дано було пільгові терміни для заняття цілого повіту в 744.384 дес. 1.225 с. землі. Після цих термінів рештки земель було роздано іншим переселенцям (в 1821 р.— т. з. ізраільським християнам, в 1822-24 — німцям-менонітам, в 40-х роках — єврейським колоністам і т. ін.).

Всі ці пільги грекам пояснюються тим, що перш за все царський уряд примушений був іти на ці кроки умовами внутрішнього стану держави — становище уряду Катерини, особливо в перше десятиліття її царювання, було досить хистке через буйні й численні селянські розрухи, що закінчилися повстанням Пугачова[1]). По-друге, ця політика „преимуществ" грекам з боку царського уряду пояснюється й великим незадоволенням серед переселенців і боротьбою за повернення в Крим. Ці заколоти, що ми про них уже згадували, і що особливо гостро вибухли були 1804 р., саме збігаються з часом видання низки законів на користь греків. Спочатку Павло І, а далі 29 грудня 1801 р. Олександр І підтвердили права, що їх греки одержали за грамотою Катерини. А 1807 р. Маріупіль і 23 грецьких села відокремлено в

[1]) *Покровский М. Н.*—Русская история, т. III. ГИЗ. Москва, 1922 г. Стр. 153 — 186.

окрему так звану грецьку округу і в ній починає діяти грецький суд [1]. Суд цей являв самостійну грецьку управу, що поширювала свою компетенцію тільки на греків і виконувала функції адміністративні, поліційні й судові. Обрали цей суд з 4 осіб (голова і 3 члени) на 3 роки на округовім з'їзді уповноважених міста й грецьких селищ (по 2 представники від кожного), але уряд дбав, щоб мати своїх агентів у цім суді, тому й призначав секретаря (стряпчого) й столоначальників із руських. Каменський, П. В., як то й треба чекати від царського урядовця, з'ясовує це неписьменністю виборних і тому, за його словами, „уряд призначав з губ. м. Катаринослава... секретаря, що звався стряпчим і що мав прокурорські права" [2]).

Крім того і в іншій формі уряд силкувався обмежити права грецького суду, насаджуючи в м. Маріуполі різні руські установи, але греки проти цього дуже боролися. Так, вони вимагали й добилися 2 лют. 1798 р. закриття низки таких установ, як от — нижній земський суд, управа благочиння, повітове казначейство і поліційне управління з градоначальником на чолі, що існували деякий час рівнолежно з грецьким судом.

Печатка Маріупільської грецької міської думи.

Річ ясна, що всі ці досить великі політичні права передусім випадали міській і сільській буржуазії (купцям і великим скотоводам), що видно із складу суда — найбільший вплив у ньому мало населення міста Маріуполя, себ-то купці і міщани. Отже, суд являвся перш за все органом оборони інтересів грецької буржуазії, переважно — купців, бо привілеї особливо сприяли розвиткові торгу й росту торговельної буржуазії. Велику ролю в цьому грало право греків недопускати селитися в м. Маріуполі й повіті нікому іншої національности. Це право дуже допомагало грецькому купецтву витримувати конкуренцію з російськими купцями. Пізніше, коли росіяне й інші почали селитися в Маріуполі, торговельна конкуренція розгорілася у великих розмірах.

[1]) Греки, що зберегли свою грецьку мову, створили 13 сел: Сартана, Чермалик, Велика-Каракуба, Ново-Каракуба, Стила, Волноваха (Бугас), Констянтинопіль (Демерджі). Велика Янісоль, Мала Янісоль, Чердакли, Ялта, Урзуф. Греки ж, що говорили татарською мовою — 10 сел: Старий Крим, Карань, Ласпа, Бешево, Улакли (Демрек), Богатир, Комар, Старий Керменчик, Новий Керменчик і Мангуш. 24-е село, Старо-Ігнатовка, заселено грузинами, що також говорять татарською мовою і вважають себе за греків. Пізніше створилося село Ново-Ігнатовка з волохів (говорять по-молдаванськи) і 1809 р.— грецьке село Анадоль із різних вихідців. Протягом віку створилося до 20 нових сел шляхом відокремлення від старих поселень.

Маріупільська грецька округа з початку підпорядковувалася Таганрозькому градоначальству, а з 1859 р.— Катеринославському губерніському правлінню. 1873 р. було ліквідовано грецьку округу і з неї і поселень інших переселенців (озівських козаків, німців, евреїв і руських) утворено Маріупільській повіт у межах, що дотрималися до революції.

[2]) *П. В. Каменский.*—История одного дня. Изд. 2. Мариуполь, 1901. Стр. 28. Автор цієї книжки був катеринославським губернатором кінця XIX і початку XX в.

Греки обурювалися з того, що пришельці відкривали в місті крамниці і являлися в торгівлі небезпечними конкурентами [1]).

В згаданій книжці Каменського знаходимо скаргу Оріхівського 3-ї гільдії купця Поддубня, що торгував чаєм, дьогтем, салом і ін., на греків-купців: „...в місті Маріуполі окреме грецьке управління... каторжні грецькі порядки, прокляте грецьке царство" [2]) і т. ін. Це було в 60-х роках XIX в., отже ще і в 70—80-х роках греки користувалися великою волею в розвитку торгу, майже не знаючи довгий час конкуренції з боку купців інших національностей. Ось чому, розвиваючися, грецька торговельна буржуазія добивалася знищення перешкод у політичній самостійності, звідкіля б ці перешкоди не походили.

Захищаючи свою національну волю від обмежень з боку царського уряду, грецькі купці одночасно дбали звільнити грецьке самоуправління від впливу митрополита Ігнатія. Як то ми зазначали раніше, Ігнатій більше займався не церковними, а політичними справами. Він керував переселенням і не одмовлявся від втручання в цивільні справи і в дальшому [3]). В скорім часі почали виникати незгоди поміж ним і грецьким судом, що переходили іноді в гостру персональну ворожнечу [4]). Хоча буржуазні історики силкуються виставити Ігнатія за оборонця грецької бідноти, кажучи, що незадоволені були проти нього тільки заможніші, які не хотіли переселятися з Криму і хотіли вдержати вплив над простим народом з метою його експлоатації" [5]), річ ясна, що ворожнеча поміж грецьким купецтвом і його органом—судом і митрополитом в основі була, перш за все, виявленням боротьби двох економічних груп: торговельної буржуазії і церковної групи, також досить заможної, а, головне, почасти теж торговельної (ми вже згадували за те, що митрополит мав крамниці), боротьби за право визиску грецької бідноти. Отже грецька буржуазія розвивалася й міцніла в боротьбі з одного боку проти конкурентів інших національностей і царизму, а з другого — проти церковної групи, що її голова, Ігнатій, провадив угодовську що-до уряду політику.

На початку 2-ї половини XIX в. зміцніла остаточно централізована і бюрократизована влада царського уряду. Скільки натиск національного грецького руху підчас ще не зміцнілої царської влади давав грекам підтвердження їхніх прав, наданих їм грамотою Катерини, стільки

---

[1]) „...Кроме греков до миновання десяти льготных лет, никому других наций земель на поселение домов и прочего не отводить"... („Мариуполь и его окрестности", стр. 34 - 35).Фактично греки користувалися цим правом далеко довший час, ніж це було передбачено катерининською грамотою. Тільки 30 березня 1859 р. вийшов наказ, що дозволяв селитися в Маріуполі не грекам, але ще без привласнення грецьких привілеїв.

[2]) *Каменский.*— История одного дня... стр. 28.

[3]. Перша грамота Катерини з 14 березня 1779 р., коли ще греки були в Криму, була „пожалована" митрополиту Ігнатію, дозволяла йому управління над духовною частиною греків і визначала йому утримання в 3.000 карб. на рік. „Мариуполь...", стр. 27.

[4]) „Митрополит насадив на своїй дачі сад. Голова суду Х. Я., побачивши в цьому мабуть, незаконність у діях митрополита, зібрав натовп, розвалив огорожу і знищив сад" („Мариуполь"..., стр. 101).

[5]) Мариуполь... Приложения, ст. 44.

вже з 60-х років царський уряд розпочинає систематично відбирати усі ці права і пільги. Починається період ліквідації грецьких привілеїв.

Вже 1857 р. видано наказа, що дозволяв у місті Маріуполі селитися не грекам. Це був перший удар по інтересах грецької буржуазії, що в дальшому відбився й на інтересах всієї грецької національности. Наступ на грецькі права йде поволі, але впевненими кроками. Через десять років, 1869 р., касується грецький суд, а натомісць організується земство Маріупільської округи. А 1873 р. знищується і саму грецьку округу, а земство входить у земство новоутвореного Маріупільського повіта. Таким чином, цими рішучими заходами уряду було положено край політичній самостійності греків, і з цього часу їх що-далі дужче затискують лещата царизма.

1874 р. вводиться закон, що нищить ще один великий привілей, який звільняв греків од військової служби. Трохи не сто років користувалися греки з цього привілею і не дивно, що знищення його зробило величезне враження на широкі маси грецького населення: важко було розлучитися з думкою про волю від царського військового ярма, не дурно в цей період у народі склалася сумна пісня—„marti ta dekapende", тоб-то —„п'ятнадцятого березня"—термін, коли вперше 1874 р. почали притягати й грецьких селян до військової повинности. Плач залунав тоді по всіх грецьких селах і пісня ця прозвучала наче останній акорд над знищеними національними свободами.

Ліквідацію грецьких привілеїв удалося царському урядові перевести досить легко. Це трапилося не тільки тому, що на 60-ті роки уряд дуже зміцнів, а й тому, що політика привілеїв не була без наслідків, корисних і для самого уряду: ця політика мала наслідком утворення цілком сформованої грецької буржуазії (купецтва й куркульства) і досить чітку диференціяцію грецького населення, тим самим дала урядові певний грунт — заможнішу групу, що на ній особливо різко вже нищення привілеїв відбитися не могло і що, таким чином, на неї уряд міг спертися, переводячи реформи. Тому знищення національних прав не викликало активного обурення і серед ширших мас грецького населення. Велику ролю відогравав процес асиміляції, який завжди проходить серед буржуазії дрібних національностей досить легко, отже русифікація серед грецької буржуазії особливого опору не зустріла, особливо після 60-х років, коли ця буржуазія використала русифікацію, як одне із знаряд для визиску темної незаможньої маси грецького селянства і міщанства, помагаючи тим уряду русифіковувати і решту грецького населення.

Вже в перші десятиліття грецького заселення царський уряд знаходив серед грецької буржуазії своїх прибічників, самовідданих русофілів. За приклад може бути Л. Ф. Калері [1]), „смотритель" міської

[1]) Л. Ф. Калері—„титулярний советник", дворянин, власник двох будинків, двох магазинів, восьми душ в Олександрійскім повіті, хутора з фруктовим садком, шовковичної плантації з десяти тисяч дерев, одного каботяжного судна і девяти рибних заводів („Мариуполь...", стр. 173).

План м. Маріуполя, основаного в 1780 році греками.

парафіяльної школи, відкритої в 20-х роках XIX в. для грецького купецтва.

Він уперто провадить боротьбу за те, „чтобы в подведомом мне училище как можно больше учились русскому языку“, перешкоджає викладанню грецької мови, доносить начальству про те, „что в училище происходят беспорядки, главным виновником которых служит учитель греческого диалекта Харамундаки, подстрекаемый со стороны“ [1]).

Грецька міська дума, в особі її голови Попова, бореться проти русифікації, не даючи приміщення для російських клас, дбаючи, щоб „русские классы уничтожить, так потому, что в оных обучаются русские дети, так и потому, что он (міський голова. — *С. Я.*) в русском языке не видит нужды“ [2]).

Уряд багато десятків років провадив жорстоку політику витиснення грецької мови з школи. Боротьба грецької міської думи за збереження її була без всяких наслідків. Царські політики добилися свого, і на початку 70-х років, ніби-то, „за выбытием обоих учителей греческого языка и ненахождением новых преподавание само собой прекратилось“ [3]).

Після 60—70-х років грецька буржуазія цілком приняла русифікацію і зробила її одним із своїх знарядь впливу на масу. З цього часу вона перестала бути керівником боротьби за національні інтереси грецького населення.

Отже, поставлене царизмом завдання — взяти грецьке населення *в міцні лещата національного гніту — було „мудро“* вирішене на користь російської буржуазії. Завдяки цьому після 60—70-х років полегшився тиск поліційного преса (через російських земських начальників і урядників, а в дальшому й за допомогою зрусифікованої грецької буржуазії) на трудящі грецькі маси, й на довгий час було задавлено національний рух серед греків. Ошукана, продана грецькою буржуазією маса грецького населення лишилася забутою й нездатною самостійно провадити боротьбу за національне визволення. Але так, звичайно, могло бути тільки до певного часу.

1917 року перед грецькими масами знову стало питання за те, як вирішиться доля грецької національности. Грецька буржуазія ще раз зробила спробу одурити грецькі трудящі маси і звернути їх із правдивого шляху. Після лютневого перевороту, влітку 1917 р., грецька буржуазія організувалася в „Маріупільський союз грецького народу“ і під національним прапором хотіла захистити свої кишені від більшовизма. Але на цей раз одурити маси не вдалося. Трудящі маси грецького селянства і грецьке робітництво примкнуло до жовтневого перевороту, який єдино правдиво розвязав грецьку проблему й остаточно розкріпачив грецьку національність.

---

[1]) З листа Калері начальству („Мариуполь...“, стр. 173).

[2]) Мариуполь..., стр. 181.

[3]) Там же, стр. 184.

ЖИТТЯ КРАЄЗНАВЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Зінов'ївська округа.

Польові краєзнавчі роботи по Зінов'ївщині припинилися з початку листопада 1928 року. Науковово-дослідницьку роботу минул. року в межах округи переводилося досить інтенсивно, але місцеве Краєзнавче Товариство в праці цій, як і раніше, себе зовсім не виявило. Дослідження головним чином переводили приїжджі з центральних міст, а в їхній праці по можливості брали участь співробітники Зінов'ївського Музею. *Більшість зібраного матеріялу вивезено за межі округи*—або тимчасово, або назавжди.

Зінов'ївський Окружовий Музей розпочав був дослідницьку роботу з кінця квітня мин. р., коли співробітник музею виїхав до с. Камишуватої, Компаніївського р., де було обслідувано низку могил, і від одного з громадян с. Покровки, Білоуса, було одержано кремінне вістря до спису, а від інших — полібність верхньої частини кам'яної баби й верхню частину кам'яної зернотерки.

В травні місяці було зроблено два виїзди до с.с. Аджомки й Ново-Олександрівки, у першому селі було обстежено зруйновані селянами випадково викриті підчас оранки загадкові спорудження (з огляду на значну руйнацію дослідження не було доведено до кінця); там же було поверхово оглянено кар'єри пісковиків, що в них часто трапляються відбитки стародавніх рослин.

Підчас виїзду до с. Ново-Олександрівки було обстежено випадково відкритий селянами (копано льоха) хід під могилу поблизу ст. Медерево, Півд. Залізн. В червні місяці було зроблено виїзда до с. Крамарево (Арсен'ївка), Хмелівського району, де було обстежено пісковики теж із відбитками стародавніх рослин.

В липні місяці співробітники Музею доглядали за зриттям великої могили на території вантажної ст. Зінов'ївське; було знайдено низку поховань різних епох, різні предмети, як-от—посуд, чингал та інше. Поблизу могили було знайдено голову тура.

Було зроблено виїзди до с. Пантазіївка, Ново-Празького р., для огляду й приставки до Окр. Музею старовинної кам'яної баби (бабу цю було розбито місцевими селянами на підмурок). За переказами, цю бабу до с. Пантазіївки кол. поміщик Пестов приставив ще за часів кріпаччини з околиць м. Полтави.

Наприкінці жовтня було досліджено майже зовсім розорану невеличку могилку на території нових кварталів Ново-Палашівки на правому березі р. Інгула, проти Ковалівки (м. Зінов'ївське). В могилі було знайдено поховання „зкорченика" без жодних речей.

З іногородніх дослідників ц. р. в межах Зінов'ївської округи працювали такі: П. П. Курінний у Хмілівському районі в околицях с. Петроострів, де виявив 2 городища римської доби, й виявив по церквах низку речей історично-етнографічного значіння (а в тому — образи Покрова й Параскеви - П'ятниці, писані коштами козака Ірклїівського куріння, Данила Горба); Т. Колоновська (з Ленінграду) досліджувала ткацтво й орнаментику серед молдаван с.с. Лелеківки й Грузького, Зінов'ївського р-ну. Проф. Олексіїв (з Одеси) і палеонтолого - ботанік т. Піменова (з Києву) переводили геологічні й палеонтолого-ботанічні дослідження по різних місцевостях округи. Член комісії по вивченню степової України, т. Ю. П. Діяківский, теж переводив дослідження в північній частині округи.

Підчас переїзду Окружового Архіву до нового помешкання, серед різних документів було знайдено уривки фамільного архіву колишнього поміщика с. Пантазіївки, Н.-Празького району, Пестова; серед цих уривків — лист декабриста Пестова, локон його волосся й низку документів з кінця XVIII віку до характеристики виходців з Австро-Угорщини— Пантазія й Манастерії (що з дочкою першої одружений був один з Пестових); документи ці, за вимогою Центрального Управління Архівів передано до Харкову.

З початку липня м. р. при Окр. Раді Спілки Безвірників почала працювати секція вивчання релігійности населення Зінов'ївщини. Секція ця за допомогою місцевих організацій дотепер зорганізувала мережу кореспондентів, зібрала матеріяли до народнього календаря на липень - вересень і виготовила такі розвідки:

1. Новіші легенди на Зінов'ївщині,

2. Антирелігійна праця в школі,
3. Церковні архіви м. Зінов'ївського,
4. Сучасна супряга в с. Комишуватій, Компаніївського району.

Зараз збирається матеріяли до низки інших розвідок, що їх передбачено роботами членів секції.

Взагалі треба констатувати, що краєзнавчий рух захоплює досить широкі маси населення Зінов'ївщини (*на жаль, мало сільських учителів*). Правда, цей рух (можливо це тимчасове явище) майже виключно йде в бік етнографічний, і необхідно вжити заходів, щоб він задовольняв тим ширшим вимогам, що стоять зараз перед краєзнавством Зінов'ївщини.

31-го минулого жовтня в м. Зінов'ївському помер старший і найдосвідченіший з членів округового Краєзнавчого Товариства д-р С. А. Вайсенберг. Небіжчик наказав передати свою велику й цінну книгозбірню до 1-го *Московського У-ту.*

Е. Шевченко.

В містечку **Знам'янці** 10 січня 28 р. ініціятивна група з 15-ти чоловіка заклала Краєзнавче т-во. Статут (за зразковим статутом Товариств) затверджено Зінов'ївським Окрадмінвідділом.

Товариство розпочало вже свою роботу за планом, складеним на підставі матеріялів, *друкованих в журналі „Краєзнавство" за рік* 1927, і в роботі своїй користується програмами, поданими в цім журналі.

Першим об'єктом вивчення взято село Васівку, Знам'янського району.

Конотопська округа.

10 липня 1927 року на загальних зборах членів *Конотопського Округового Товариства Краєзнавства* було обрано Правління в складі 5 осіб. На голову обрано Мойсюка (Старший Інспектор Окріно).

На 1-му організаційному засіданні Правління ухвалило вжити заходів до збільшення кількости членів Товариства. З цією метою було надіслано персональним порядком як у місті, так і на периферії листівки у формі заклику до товаришів, що цікавились або цікавляться краєзнавчою справою. У наслідок таких заходів Товариство збільшилося по м. Конотопу з 23 членів до 84. Що ж до периферії,— ми там не здобули бажаних наслідків, проте звязок з периферією, як з головною базою в роботі **Т-ва**, був дуже потрібний. Правління на цьому не обмежилося. Відкинувши персональний спосіб вишукування краєзнавчого активу на периферії, довелось звернутись через Окрполітосвіту до хат-читалень, сельбудів, та через Окрнаросвіту до всіх семирічних шкіл, з відозвою утворити на місцях краєзнавчі гуртки. Цей спосіб, на нашу думку, був цілком доцільний, *але й він не дав бажаних наслідків* — було лише переведено організаційну роботу, засновано у 18-ти пунктах краєзнавчі гуртки з 600 членами їх.

В звязку з цим 10-го вересня 1927 року було ухвалено утворити відповідні секції при Товаристві для методологічного керування периферійною роботою й упланування роботи самого Т-ва, а саме: *Економічну, Історичну, Природничу та Етнографічну.*

Робота секцій мала, головним чином, грунтуватися на тих краєзнавчих осередках, що були утворені на периферії, але останні, як було вже згадано, нічим не могли задоволити вимог секцій.

Етнографічна секція, що цілком мала переводити свою роботу через краєзнавчі осередки, як от — збирання сирового етнографічного матеріялу,— перша спробувала працездатність цих осередків. Секція склала робочі програми й надіслала їх до краєзнавчих гуртків, але ні один осередок жодного матеріялу не надіслав. Згодом виявилось, що бездіяльність краєзнавчих гуртків на периферії з'ясовується „паперовою" організацією частини з них і цілковитою відсутністю живого звязку товариства з ними; в листах же, що надсилались до цих осередків, не можна було з'ясувати всіх завдань краєзнавчої справи на Конотопщині, через що осередки цих завдань майже не усвідомили. Іншим же шляхом нам не довелося перевести цієї роботи через брак матеріяльної бази в Товаристві. Отже етнографічна секція, не маючи допомоги з боку краєзнавчих низових осередків у справі збирання матеріялу, не могла ще *розгорнути своєї роботи в належній мірі.* Лише голові секції, т. Фесенкові, вдалося іншими шляхами добути деякий матеріял, що був зачитаний на одних із чергових зборів Товариства у доповіді „Українська народня пісня на Конотопщині". Крім того т. Руденко виконав працю, що має теж етнографічний характер, на тему: „Населення Конотопської округи, його національний склад і рідна мова" (доповідь була руською мовою).

Економічна секція розпочала за своїм планом розроблення трьох питань: а) „Вивчання сільсько-господарських та економічних районів Конотопщини"; б) „Вивчання диференціації та розшарування селянства округи" і в) „Монографічне обслідування села Тиниці, Бахмачського району, та його околиць в історичному, агрикультурному та економічному відношеннях". Із цих 3-х питань секція остаточно закінчила роботу що-до сільсько-господарчого економічного районування Конотопщини. Цю роботу обговорювано на засіданні Економічної Секції, яка визнала цю роботу за вельми важливу для потреб та практичних заходів округи. Щоб могли скористуватись цією роботою місцеві установи, було ухвалено розмножити цю роботу за рахунок цих же установ, що й було зроблено. Докладний матеріял цієї праці переховується в справах Т-ва.

Діяльність *природничої секції* у відчитному році обмежилася лише заснуванням дощомірної мережі по окрузі для стеження за опадами. За допомогою Окрземвідділу в місцях: Корюківка, Борзна, Охромієвичі, Чернотичі та Батурині встановлено дощоміри, стеження за ними переводять агрономи та вчительство.

Секція мала зайнятись в цьому році фенологічними спостереженнями. Було передплачено в Укрметі 20 примірників брошюр для фенологічних спостережень, але підчас літньої перерви припинилась і робота секції, бо більша частина членів секції — вчительство, що пішло у відпустку. Підчас літньої перерви робота секції переводилася в деякій мірі лише по м. Конотопу, де т. Кудлаєм зібрано фенологічний матеріял за 3 роки.

Нині секція лагодить роботу на наступний весняний період.

Історична секція роботу свою обмежила одними засіданнями. Головна перешкода в роботі секції була та, що не було сталих членів її, і ніяк не могла вона сконструюватися. За винятком декількох членів секції, що перебувають і зараз в Конотопі, більшу частину через службові обставини було переведено в інші місця округи, через що секція весь час мала в своєму складі все нових членів. Малося збирати матеріял що-до монографічного обслідування самого м. Конотопу. Було розподілено теми поміж членами секції, але всю роботу секції на літній період було припинено і використовувалася тільки поточна зима.

Проте секція зібрала великий матеріял до історії Конотопу за перші 200 років його існування. Цей матеріял 20-го жовтня було зачитано так у м. Конотопі, як і в Батурині.

На протязі відчитного року Товариство переводило культурно-освітню роботу, якою обслуговувано не тільки членів Товариства, а й взагалі громадян м. Конотопу. На протязі цього часу було переведено 2 ювілейних свята, а саме — пам'яти Куліша П. О., пам'яти Коцюбинського. На зборах було зачитано доповіді про літературну та громадську діяльність цих письменників, після доповідів було влаштовано концерти. Брало участь у зборах біля 600 осіб. На святі Коцюбинського було відкрито збір пожертов на побудування пам'ятника письменнику в м. Вінниці; було зібрано 32 крб. 50 коп.

Було також скликано одні чергові загальні збори членів Товариства, але на зборах було багато й сторонніх осіб, що взагалі цікавилися краєзнавчою справою. На цих зборах т. Фесенко зачитав доповідь на тему „Українська народня пісня на Конотопщині"; т. Ворона — „Фабрики Розумовського на Посем'ї".

Для підсилення матеріяльної бази Товариства 25 грудня 1927 року було влаштовано платний художній вечір-концерт, на якому присутніх було до 700 осіб. На початку вечора т. Фесенко в своєму вступному слові повідомив авдиторію про завдання краєзнавства на Конотопщині.

Найголовнішою перешкодою в роботі Товариства у відчитному періоді була відсутність матеріяльної бази. Навіть для переведення організаційної роботи Товариство коштів зовсім не мало. Наші ресурси складаються переважно з членських внесків. Для підсилення матеріяльної бази Т-ву пощастило перевести на протязі відчитного року один платний художній вечір (згаданий вище) та одну платну лекцію, що дали прибутку біля 100 крб. Цими коштами Товариство й живилось. Але такі ресурси можуть тільки задовольняти в більшій-меншій мірі лише організаційні потреби, що ж торкається будь-яких важливих витрат, як от — друкарські потреби, видання праць Товариства, то доводиться „митарствувати", як це проробила економічна секція в справі видання своєї роботи.

Є надії, що грошова справа в прийдешньому році покращає.

М. Фесенко.

Корсунська округа.

Корсунщина з краєзнавчо - природничого погляду являє собою цікавий куточок України.

Тут скупчуються межі кристалічної смуги, району Канівської „дислокації" й колишнього Дніпровського льодовика. Екзотичні мезозойські й еоценові поклади та корінні оліґоценові, міоценові й четвертинні, що оголюються в численних ярах по р. Росі, мають безліч полеонтологічних об'єктів (дерева, зуби акул, скойки і т. і). З'окрема „Попів яр" біля с. Сахнівки можна рахувати за справжній цвинтар копалинних звірів льодовикової доби. На гранітах в м. Корсуні залишились рідкі пам'ятки льодовикової доби, як-от „велетневі казани" то-що.

Крім того Корсунщина лежить біля двох ботанічних меж — південної межи правобережного лісостепу та Дніпра, цього східнього кордону західньо-европейського флористичного району.

Багатство й різноманітність цікавих об'єктів природи здавна притягали увагу дослідників. Так, в свій час тут проводили геологічні дослідження П. Армашевський та В. Лучицький, а останніми роками працює дослідник району Канівської „дислокації" геолог В. Різниченко. Зоологічні дослідження епізодично провадяться співробітником Київської досвідньої ентомологічної станції І. Підопличкою, а ботанічні — співробітником ботанічної секції УАНМ Підопличкою. З місцевих дослідників слід згадати інженера Р., який розшукує фарбярської глини для місцевого фарбзаводу, та викладовця Педтехнікума А. Фещенко, що провадить дослідження в галузі геології, флори й фавни.

Значну роботу на полі краєзнавства пророблено Корсунським Педтехнікумом, де дослідження природи покладено в основу академічної роботи в галузі біологічних дисциплін [1]). Із студентських робіт слід відзначити мікологічну розвідку Є. Венець та мамалогічну О. Кришталя.

Коли широкі кола робітництва й трудінтелігенції почали виявляти зацікавлення до краєзнавства, то природно виникла ідея заснування науково-краєзнавчого т-ва в м. Корсуні.

За ініціятивою групи викладовців Корсунського Педтехнікума ще 13/XI 1927 р. було скликано організаційні збори, де зачитано доповідь про зміст і значіння краєзнавства та обрано оргбюро т-ва. Другі збори, що відбулися 20/XI 1927 р., ухвалили статут т-ва та визначили розмір членських внесків (2 карб. річних). Але тільки 31/X 1928 р. вдалося скликати ширші загальні збори, на яких обрано було постійне правління т-ва, обговорено питання плану праці т-ва та зачитано доповідь на тему „Історія м. Корсуня" (Д. Симонів).

Нині т-во нараховує 45 членів. Серед них найбільше лікарів, лекторів Педтехнікуму й учителів трудшкіл; решта — агрономи, юристи, студенти і т. і.

Правління складається з 5 осіб (голова — А. Костюченко, секретар—А. Фещенко, скарбник — В. Іванов).

В план роботи включено так доповіді наукового змісту, напр., „Геологія околиць Корсуня", „Метеорологія Корсунщини" і т. і., як і екскурсії й ведення систематичних фенологічних спостережень.

А. Фещенко.

[1]) Див. „Краєзнавство" № 1, 1928 р.

Кременчуцька округа.

Рік праці Кременчуцького краєзнавчого товариства.

Як організувалося Кременчуцьке краєзнавче т-во, про це уважний читач-краєзнавець знає вже з наших дописів на сторінках „Краєзнавства". Ми хочемо лише підкреслити, що до осени 1927 р. в галузі краєзнавчої (організованої) роботи Кременчуччина майже нічим себе не виявила.

З осени 1927 року розпочинає свою роботу краєзнавче Товариство. В першу чергу т-во налагоджує звязки з партійними, громадськими організаціями та державними установами, що за їхньою допомогою й участю розпочинає свою роботу, а саме:

1. Організовує округовий музей, що тимчасово мешкає при Педтехнікумі в трьох великих кімнатах.

З розділів музею заслуговують на увагу такі: а) місцевих культурних діячів, б) археологічний, закладений співробітником Академії Наук Рудинським, що опрацював спільно зі співробітником музею, студентом Педтехнікуму З. Шостаком, і залишив для нашого музею деякі матеріяли своїх археологічних екскурсій по Кременчуччині, і в) сільсько-господарський.

2. Видає влітку 1928 р. книгу „Риби Кременчуччини“ [1]) й ілюструє цю книгу не лише малюнками в тексті, а й куточком спиртованих препаратів у сільсько-господарськім відділі музею, та виготовує мапу водоймів Кременчуччини.

3. Збирає матеріяли що-до ґірських порід і мінералів Кременчуччини, та до сучасного використовування їх; виготовує мапу геолого-мінералогічну.

4. Збирає матеріяли що-до ревруху на Кременчуччині.

5. Розпочинає роботу по збиранню матеріялів для видання довідника по Кременчуччині.

6. Видає одне число „Бюлетеню Т-ва“ з інструктивними матеріялами й виготовлює до друку „*Записки Т-ва*“.

7. Організує за допомогою уповноважених краєзнавчі гуртки в деяких місцях на периферії округи.

Найактивнішу участь у роботі Т-ва бере частина лекторів Педтехнікуму та студентський краєзнавчий гурток.

Студентський краєзнавчий гурток майже при всіх трудшколах міста організував гуртки Юних Натуралістів; утворено загально-міське бюро Юннатів; переведено свято захисту птахів (весна 1928 р.), де брало участь понад 3.000 учнів трудшкіл; переведено декільки екскурсій із Юннатами в околицях м. Кременчуку.

Окремими студентами виконані цікаві краєзнавчі теми, з відповідними ілюстраціями: 1) Ґіпс та ганчарні глини Новогеоргієвського району, 2) Гранітні кар'єри в околицях м. Кременчука, 3) Копалини Кременчуччини 4) річка Сула від с. Липового до с. Матвіївки й т. інш.

Звичайно, протягом року, без ніяких традицій у роботі, коли організаційна частина відбирала в Т-ва найбільше енергії й часу— все зазначене треба вважати за певне досягнення.

Сподіваємося, що надалі робота краєзнавчого Т-ва, за активною участю відповідних закладів, установ та організацій, піде краще, бо без такої участи Т-во не зможе розгорнути корисної для держави, широкої краєзнавчої роботи.

П. Молоков-Журський.

[1]) Див. рецензію в цьому ж числі в розділі „Бібліографія“.

Лубенська округа.

Ліси на Хорольщині.

(За матеріялами Природничо-географ. Секції Хорольського Гуртка аматорів світознавства та краєзнавств при Науковім Музеї).

Нещодавно, весною 1928 р., Хорольським Краєзнавчим Гуртком було переведено дослідження лісів на Хорольщині. З'ясувалась досить невесела картина. Ліси Хорольщини (переважно: дуб, берест, осика, клен, липа, кущі ліщини), що тяглися колись майже суцільною смугою берегами річки Хоролу та її доплпвів, зараз ледве животіють, глибоко заховавшись маленькими острівцями по ярках та долинах річок.

За даними генерального межування 1855—1870 р. р. на Хорольщині було 1795,3 десят. лісу, з них на 1915 р. лишилось 834 дес., а на 1-ше березня 1928 р. лише 423,85 дес. Більшість лісів було вирублено в 1915—18 р. поміщиками, котрі, почуваючи свою загибель, поспішали загарбати все, що могли. Але чимала частина лісів загинула в наслідок хижацького поводження з лісами й самого селянства. Приклад — в Єньківській сільраді з 13,1 десят. свавільно вирубано 9,5 дес., а в Глибоко-Долинській — 69,16 дес. Рубався ліс частково на будівлі, а більше на паливо.

Нових лісонасаджень після 1917 р. було лише 4 дес., а саме: в Мелюшківській сільраді 2 дес. сосни, і в Андріївській 2 дес. дубу та ясеня.

Жахливий стан лісової справи на Хорольщині поглиблюється такими даними про вік лісів, що зараз є:

Із загальної кількости 423,85 дес., дорослого лісу від 30 і більше років маємо лише 168,57 дес., молодняка від 18 до 25 р.— 72,98 дес., молодняка від 1 до 10 р.— 149,45 дес. і невідомого віку 29,85 дес.

У вищезазначену цифру лісової площі не увійшли, за відсутністю точних даних, незначні ділянки чагарнику та дорослого лісу, що при землевпорядженні перейшли в приватне користування. Власниками всіх останніх лісів з'являються зараз виключно земгромади,— на них і падають всі турботи, що до охорони лісів та поширення їхньої площі в першу чергу за рахунок ярів та пісків, котрих нараховується на Хорольщині 92,5 дес.

Краєзнавчий Гурток із свого боку переводить відповідну агітаційну роботу серед населення.

М. Богданович.

Мелітопільська округа.

Краєзнавчий музей Мелітопільщини.

Важко стає на душі, коли зайдеш до будинку, де розміщені колекції нашого Округового Краєзнавчого Музею. Та справа не в помешканні, не в колекціях, а в тих поглядах на музей і в цілому на краєзнавство, які склались в умах наших округових робітників наросвіти та політосвіти. Всі експонати музею розкладено в 3-х невеличких кімнатах і невеликім коридорі, котрий також перетворено в „кабінета".

В першій залі—історико-природничий відділ. Тут вміщено багато дечого цінного; мінералогічні колекції, опудала птахів, хижаків; все це розміщено без жодного натяку на будь-яку систему.

В другій залі—відділ етнографії. Центральне місце відведено нумізматиці та гончарному виробництву. Цей відділ являє якусь кунсткамеру, де складене все те, що ніяк не нагадує про етнографію взагалі й етнографію місцевого краю зокрема.

Нарешті третю залю заповнено цілковито місцевим матеріялом. Це — історико-археологічний відділ. Багато тут цінного археологічного матеріялу, але ж його так скупчено, що у вічі кидаються тільки величезні закам'янілі кістки мамутів, що до археології мають побічне відношення. В коридорі - „кабінеті" по стінах розвішано географічні мапи, фотографії та гипсові орнаменти. Що ж торкається експонатів що - до економіки краю, його виробництва, промисловости — їх немає, бо в самім музеї й турбуватись про це нікому. Краєзнавчих організацій тільки одна, та й то на селі слабенька, а в Мелітополі більше про утримання, ставку думають. І так, на Мелітопільщині є Краєзнавчий Музей, є багато такого матеріялу, на якому пролетарі багато де б чому навчились, але ж немає в Наросвіті людей, які б звернули увагу на нього та дали б належне помешкання, де можна було б розташуватися в певній системі, дали б грошей, щоб хоч примітивно обладнувати музейне майно.

Взагалі нашому Музееві слід надати характера науково-дослідного центра округи, а сучасний стан його, в країні, де в основу виховання молоди кладеться вивчання оточення та продукційних сил краю, нормальним назвати не можна.

А. Курило-Кримчак.

Тульчинська округа.

Тульчинське Округове Краєзнавче Т-во, що засновалося в травні 1926 року, все кріпшає й ширше розгортає роботу. З дванадцяти членів-фундаторів воно виросло до 63-х у кінці 1926 р., 109 у 1927 р., 199 у 1928 р. і тепер має понад 200 членів. В більшості це сільські вчителі, але є інженери, агрономи, селяни, кооператори, робітникі. За секціями вони розбились так: природнича — 40, історико-етнографічна — 79, економічна — 20 та кореспондентів, що ще не приписалися до певної секції — 68.

Гальмою праці т-ва стає обмаль кваліфікованих сил у окрузі, але тут на допомогу пішли почесні члени т-ва — професори-дослідники Тульчинщини: проф. Красівський О. В., проф. Базилевич В. М., проф. Храневич В. П., проф. Сіцінський, проф. Геринович, т. Голуб'ятників та небіжчик проф. Данілов. У справі наукового керівництва значно допоміг т-ву й звязок із такими науковими інституціями: Етнографічною комісією УАН, Ленінградським гідрологічним Інститутом, Укрметом, Інститутом прикладної ботаніки, УАК'ом, Евр. катедрою УАН'у. Організаційні поради подавали Укр. Комітет Краєзнавства та Кабінет Вивчування Поділля, допомогло літературою Ц. Б. К. (РСФРР).

До революції на Тульчинщині не було жодних науково-дослідчих інституцій, а тому відкриття, за ініціятивою Т-ва, Окр. Краєзнавчого Музею стало за факт визначної ваги. Далі т-во, за допомогою Укрмету, заснувало метеорологічну станцію в Тульчині, а в 1928 році спромоглося, навіть, на скликання першого Округового Краєзнавчого З'їзду — явища небувалого на Тульчинщині. Тут було зачитано, крім відчитної доповіді правління, перші розробки наслідків праць т-ва: *„Історія Тульчина"* — Нікітський В. Н., *„Корисні копалини Тульчинщини"* — Корженівський Г. Ів. *„Календар природи м. Тульчина"* — Соколов К. Н., *„Музейна справа на Тульчинщині"* — Зборовський Ін. Ч. Було обране й Окр. Правління: Самойлів (Голова О. В. К.), Журавель (І. Н. О.), Соколів К., (учит.), Корженівський (ОкрстатБ.), Порубіновський (Окрпл.), Нікітський (учит.), Зборовський (музей), Ковердинський (Педтехн.).

Т-во популяризовало свою працю й участю в пресі. Були надруковані такі статті: „Перспективи Краєзнавчої праці на Тульчинщині" —

К. Соколов, „Корисні копалини Тульч. окр."— Корженівський, „Лікарські рослини Тульчинщини" та „Досвід праці Юннатів" — К. Соколов, статті по господарству Тульч. окр.— Порубіновський, „Матеріяли до 1905 року", „Історичні місцевости Тульч. окр.".— К. Н., „Декабристів рух на Тульчинщині" — Нікітський. В цей період і наші почесні члени теж випустили низку цінних розвідок, як-то: — Красівський — „*Браславщина*" (геол. нарис). Храневич — „*Лускокрильці околиць Гайсина*". Базилевич —„*Гнідич і Юшневський*", що збагатили нашу, надто мізерну, бібліографію Тульчинщини. Багато статтів уже наготовано членами т-ва до друку: „*Освіта на Тульчинщині*" — Журавель, „*Істор. арх. нарис Тульчинщини*"— Зборовський, „*Рослинність Тульчинщини*"— Соколов К., „*Грунти Тульчинщини*"— Маруняк, „*Біографія Леонтовича*", „*Народні мотиви Тульчинщини*"— Клевчук та багато інших, що певно ввійдуть у намічений до друку краєзнавчий збірник — „Тульчинщина". В цьому збірникові буде вміщено статті й почесних членів — Красівського, Базилевича, Храневича, що згодилися всебічно нам допомогти. Крім низки вже випущених програм (до збирання писанок, до вивчання ганчарства, до вивч. кор. рослин до вивчання істор. пам'яток і т. д.). Т-во незабаром випускає серію діяпозитивів: „Тульчинщина" та геологічну колекцію Тульчинщини з поясн. запискою проф. Красівського. Значною подією в житті Т-ва й заснованого та обслуговуваного ним Окр. Кр. Музею було переведення на терені Тульчинщини, біля с. Білий Камінь, розкопів Трипільської культури. Розкопи переводились за безпосередньої участи проф. Гамченка. Вони дали надзвичайно цікаві здобутки — скорочений кістяк з бронзовими оздобами з цих розкопів став за прикрасу нашого музею. Дані про план хатів, селища, про побут (похорони, культ) дають змогу робити цікаві висновки. Секретар Товариства, т. Пр-нь, та завмузею, т. Зборовський, склали археологічну мапу Тульчинщини, що подає значну кількість нових місць трипільської культури на Тульчинщині. Треба сказати, що Т-во ніколи не змогло б розгорнути так широко свою працю, коли б не виключно сприятливе ставлення ОВК, що підтримує матеріяльно заходи т-ва, та коли б не прихильна думка радянської суспільности. Про підтримку Т-ва сказала своє авторитетне слово й партконференція, значно допомагає в нашій оргроботі (заснування райфілій) й Окрправління Робосу, незабули вмістити до наказу пункт про підтримку музею й трудящі маси Тульчина.

У кількох районах у нас утворились філії, що засновують райкраєзнавчі кутки, музеї. Тісне співробітництво з ОУМК забезпечує вплив Т-ва на школу — підготовлюючи вчителя краєзнавця, що зуміє оцінити дані села для складення пляну його розвитку. Тісне співробітництво з Окрпланом у нас на черзі дня — замало в нас ще відомостей для постійної допомоги йому, але в деяких нарадах вже й тепер т-во змогло взяти участь і в міру сили допомогти. Не дарма окрз'їзд Автодору издав директиву про увязку з працею Краєзн. Т-ва.

Загалом Тульчинське Т-во прикладає всіх сил до того, щоб усі знання свої дати на допомогу розгортанню нашого господарства й соціялістичної культури на базі обліку місцевих потреб і ресурсів.

Громадянин.

Харківська округа.

Грецький відділ виставки нацменшостей на IV сесії ВУЦВК.

В звязку з доповіддю т. Буценка на IV сесії ВУЦВК'а „Радянське будівництво серед національних меншостей УСРР" було улаштова но виставку досягнень національної політики на Україні.

Ця виставка, що була відчинена з 25/XI до 2Х/II 28 р., яскраво ілюструвала звіт уряду про переведені заходи в галузі обслуговування трудящих нацменшостей і подала багато зразків конкретних і великих досягнень у цій галузі.

Серед інших національностей були представлені й греки, яких в УСРР є до 101 тисяч і які скупчені, головним чином, на Маріупільщині й Сталінщині. Грецький відділ подав матеріяли, що висвітлювали історію грецького переселення й колонізації, культурний, економічний і побутовий стан греків у теперішній часі.

Що-до матеріялів — переважали архівні документи, фотографії, діяграми й картограми. Було також трохи вишиванок, тканин і інших продуктів грецького населення.

З історії колонізації добре подано було період початку заселення Маріупільщини — мапа шляху переселення греків із Криму 1778—80 р.р., наказ 1780 р. про заселення

Приозів'я й утвор. самостійного управління, мапа Маріуп. грецької округи, фотографія грамоти Катерини, що давала грекам багато привілеїв. На жаль, виставка майже ні чим не подала періоду знищення цих привілеїв, наступу на грецькі вільности, заборони грецької мови і інших заходів до русифікації греків.

Добре подано було в фотографіях і діяграмах старе й нове село в радянських умовах: участь грецького села в громадянській війні, фотографії окремих моментів цього періоду. Великим пропуском у цьому розділі було те, що подано було матеріяли тільки переважно з Сартанського й Мангушського районів і майже нічого з Старо-Керменчикського, де в 1919 році повстанство розвивалося дуже широко. Далі в діяграмах і фотографіях подано ріст сільського господарства, скотарства, утворення грецьких районів, розвиток грецької школи, улаштування народнього будинку в закритій селянами церкві в Мангуші і т. і.

Подано також деякі дані старого побуту села: панаїри — старі релігійні свята, типа українських сестричників і братсв, де складають харчі (жертвують, переважно, заможніші) — вівці, іншу скотину і різні продукти й улаштовують гуртовий обід, в якому участь бере трохи не все село. Раніше харчі ці неодмінно святив піп. Подано також устрій сучасної хати і недоцільність її використовування (маючи декільки кімнат — живуть усі тільки в одній, а решту прибрані частенько відкривають тільки для свадьби та похорону; сплять без ліжок, усі гуртом на широкому, на третину кімната, помості — „софі").

Низка фотографій показує, як поволі нове село перемагає — росте активність селян, їхня участь у будівництві, у революційних святах. Характерно, що поволі народні ігрища, які бували невід'ємною часткою панаїрів — боротьба, кінські перегони, — тепер стають розвагами підчас революційних свят.

Можна пошкодити, що на виставці було подано майже виключно ілюстративний графічний і фотоматеріял, а не було подано більше зразків продукції грецького села, особливо нових досягнень.

Загалом цей відділ виставки справляв дуже гарне враження, як підбором матеріялів, так, особливо, оформленням — всі матеріяли були окантовані, в рямцях, на спеціяльних складних щитах і давали враження чогось суцільного, закінченого, так що з цього боку можна визнати, що Маріупільський музей, який за дорученням Окрвиконкому організовував відділ, добре справився з поставленим йому завданням.

Всі матеріяли грецького відділу цієї виставки переховуються в Маріупільськім музеї Краєзнавства.

С. Я.

Український Інститут Прикладної Ботаніки.

Вивчення рослин через кореспондентів.

Український Інститут Прикладної Ботаніки, щоб мати змогу вивчати народні знання про рослину та бути у постійному й близькому звязку з виробництвом, зорганізував, переважно з селянства, свою велику сітку кореспондентів на Україні та в АМСРР. Кореспонденти ці надсилають до Інституту різні анкетні відомості, спеціяльні листи, зразки рослин та їхнього насіння то-що, а також провадять у себе по господарствах нескладні досвіди з доручення Інституту за його керівництвом. Приміром, цього року Інститут розіслав кореспондентам висіяти насіння дворічної вики та доручив спостерігати розвиток її за певною інструкцією. Рослина ця, як виявили попередні дослідження, досить добре може розвиватися в умовах послушливого клімату, а через це вивчення її культури в умовах масових селянських господарств безперечно може мати чимале практичне значіння, особливо для степової України.

Інститут, бажаючи вишукати серед наших диких рослин такі, що їх, вивчивши добре, можна було б широко використовувати навіть у дикому стані, а деякі з них культивувати як нову рослину, досліджує нині через своїх кореспондентів дикі рослини на Україні. Кореспонденти надіслали вже до Інституту до 400 списків відомих їм диких рослин подавши в кожному до 70 назов. Кореспондентам, що від них одержано списки диких рослин, надсилалося анкети про окрему дику рослину. В цих анкетах запитувалося про те, в яких саме умовах росте та чи інша рослина, на що її вживається, себ-то чи це рослина лікарська, чинбарна, олійна, чи якась інша то-що. Таких анкет Інститут одержав уже до 4.700. Це вивчення, крім того, що з'ясує, які саме дикі рослини і на які потреби можна вживати й розводити по наших господарствах, як нові культури, має ще й те значіння, що дає величезний матеріял до

української ботанічної номенклатури (назви рослин). Кореспонденти разом з анкетами надіслали 2.100 зразків насіння диких рослин, та 1.700 зразків самих рослин. На підставі цих зразків Інститут перевіряє ті назви, що їх подали кореспонденти.

Як відомо, зима 1927/28 р. була дуже несприятлива для озимини на Україні і через це велика частина її загинула. Інститут Прикладної Ботаніки, щоб виявити посухостійкі сорти озимини та дослідити причини загибели її по багатьох районах на Україні розіслав своїм кореспондентам та великим господарствам (радгоспи, колгоспи, с.-г. школи) спеціяльні анкети з відповідним бюлетенем, де прохав надіслати зразки озимини, що виявила себе, як стійка, проти несприятливих умов зими. Як наслідок цього, Інститут має 1750 анкет за селянські господарства та 320 за господарства радгоспів, колективів то-що й до них 860 зразків насіння озимини. Частину цих зразків висіяно в-осени цього року на дослідчих пунктах Інституту (степовому, лісостеповому та поліському) для відповідних спостережень та дослідження. Ця робота зможе виявити зимостійкі сорти відповідно до певних районів України.

Зважаючи на те, що кормова справа на Україні є однією з найважливіших у селянському господарстві, Інститут влітку цього року обслідував через кореспондентів випаси на Україні, мавши собі за завдання всебічно їх вивчити, зокрема, звернувши увагу на знання про випаси у тих, хто безпосередньо з ними звязаний (чабанів то-що). Про випаси одержано 1.100 анкет з надзвичайно цікавим і цінним матеріялом.

Цього літа Інститут досліджував і таку важливу рослину, як рицина, розіславши своїм кореспондентам відповідну анкету. Цю культуру завезено до нас із теплих країв (Індії, Афганістану та Персії) не дуже давно й через це й вивчено її досі дуже мало. А проте ця рослина цілком добре акліматизувалась й бажано тільки виявити, чи вивести, ті сорти, що дають найбільші врожаї та вивчити умови й способи культивувати її у наших умовах. Всіх анкет про рицину досі одержано 420 штук, але вони ввесь час надходять ще досить інтенсивно.

Нарешті слід згадати ще й про обслідування азалії (*Azalea pontica L.*), що його теж цього літа провадив через кореспондентів Інститут. Рослина ця ніде більш на Україні, крім Полісся, не росте. Зокрема її найбільше на Коростенщині. Цікаво, що місцеве селянство з давніх - давен вживає її, як ліки проти корости. З ініціятиви Інституту азалію досліджується тепер в Харківському Ветеринарному Інституті, як лікарську рослину. Обслідувано азалію, переважно на Коростенщині, але частину анкет надіслано й на Кавказ, де вона теж росте. Про азалію одержано 180 анкет і в них, мало не у всіх сказано, що її вживається переважно проти корости. Наукове вивчення розв'яже цю справу остаточно.

Як бачимо, Інститут у своїй роботі широко використовує своїх кореспондентів, що їх по Україні понад $3^1/_2$ тис.

Звичайно, що не всі анкетні матеріяли однаково цінні, є певне невелике число недбало чи невміло заповнених анкет, але більше з них цілком придатні на наукове опрацьовування. Щоб мати від кореспондентів відповідний що-до якости матеріял, треба добре вивчати їх та гаразд інструктувати.

Український Інститут Прикладної Ботаніки має в цій справі вже певну практику з певними позитивними наслідками, а вивчення питань методики й техніки кореспондентської справи є одне із завдань його Бюра Сітки Кореспондентів.

Відома річ, що не для всякого обслідування можна використовувати кореспондентів, але в тих випадках, коли, приміром, бажано здобути скарби народніх знаннів, використувати кореспондентів — селян, на нашу думку, безперечно можна й треба, зокрема, їх можна широко використовувати для різних досліджень краєзнавчого характеру.

К. Пилинський

Організація Охтирського Краєзнавчого музею.

В Охтирці до 1927 року не було нічого, що нагадувало б який - небудь музей. Були лише в різних місцях окремі розпорошені й несистематизовані збірки, які за відсутністю коштів, приміщень, а, головне, хисту з боку відповідних установ гинули й ніхто ніколи їх не відвідував. Так — Педтехнікум був власником експонатів якоїсь художньої історичної виставки, що була в Охтирці в 1921 році. Агропункт мав у своєму розпорядженні деякі сільсько - господарські колекції. Райвідділ спілки Мисливців гордовито називав музеєм сорок три опудала місцевих птахів. А районовий селянський будинок, захопившися комерцією, вважав за непотрібне займа-

тися такою марудною справою, як використанням тих надто цінних сільсько-господарських колекцій і музея бджільництва, що дісталися йому в спадщину від колишніх охтирських Окрземвідділу та Окружного Управління Сельбудами. Проте, це сельбудівське майно при певному оформленні (як це було тоді, як Охтирка ще була округою) могло б явити з себе немалий інтерес.

На великий жаль, дбаючи за поширення свого готелю, сельбуд доручив своєму візникові „устаткувати" на горищі театру всі ті колекції, що колись займали дві чималих залі й таким чином, звільнивши приміщення, яке вони раніш займали, збільшити кількість номерів готелю. Візник настільки добре упорався з цим завданням, що вітрини, шахви й столи стали непотрібними, й незабаром їх було перетворено або на тумби для афіш, або для переховування брудної білизни сельбудівського готелю.

Одночасно з таким ставленням сельбуду до музейної справи, з початку цього року склалася ініціятивна група з громадських робітників, по-більшости вчителів, яка доводила конечну потребу організувати районовий краєзнавчий музей. Дійсно, його відсутність найбільше почувало місцеве й сільське вчительство, особливо підчас шкільних екскурсій з села до міста. В доповідній записці, що з нею звернулася ініціятивна група до президії РВК, писалося:

„В Охтирці треба бути музеєві й його соромно не мати. Охтирка надзвичайно багата на етнографічні особливості та на пам'ятники старовини й історичне минуле. Це підкреслене в творах тих вчених, що досліджували наш район (проф. Багалій, Сумцов, Мельник, Заріцький, Городцов, Федоровський, Рудинський і інші). Серед експонатів Харківських музеїв Охтирщина зайняла певне місце. Одночасно з цим у нас самих немає нічого сконцентрованого, куди можно було б повести екскурсію і наочно показати всі історико-археологічні й етнографічні особливості краю. Для вчителя-краєзнавця ніде дістати жодної книжки з творів перелічених вчених. В той час, коли Академія Наук друкує спеціяльні книжки за Охтирські пам'ятки ново-кам'яної та бронзової доби, учитель не має змоги чим ілюструвати дітям свою розмову за епоху первісної людини.

Отже, ініціятивна група має на меті не лише організацію історично - етнографічного музею, а й всебічне вивчання й освітлення району. Природні багатства, сільське господарство й можливості його розвитку, місцева промисловість — все це повинен освітлити майбутній музей".

24-го квітня 1928 р. Райвиконком, після моєї доповіді на засіданні Президії, визнав за потрібне організацію районового Краєзнавчого Музею. Постановою Президії було утворено спеціяльну організаційну комісію в складі Оріхова—директор Педтехнікуму, Колішевича – завагітпропом, Дідича й Правдюка—лектори Педтехнікуму й Горвата, яко музейного робітника по фаху. Для розгортання музею було призначено третій поверх „Нарбудинку". Тією самою постановою Райвикон кому нашій комісії було доручено ще функції охорони пам'яток культури та природи. Останне було затверджене Харк. Краєвою інспектурою охорони пам'яток культури.

Таким чином з самого початку робота пішла двома напрямками: перший — підготування матеріялів до майбутнього музею. Другий — облік і охорона пам'яток культури. Як виявив досвід, таке сполучення роботи дуже зручне.

За літо комісія встигла сформувати матеріяли до сільсько-господарського відділу й почасти зібрати дещо до інших відділів. За планом організації музей повинен мати три основних частини: *природа, економіка й побут*. В свою чергу кожна частина повинна поділятися на відділи й підвідділи.

До цієї коротенької схеми розгортання музею треба додати, що відділ історії головну увагу звертає на куток (підвідділ) „Революція та горожанська війна на Охтирщині", а відділ „Релігія" має на меті за допомогою старовинних культових речей та наочних діяграм і таблиць з життя сучасних охтирських церковників вести антирелігійну роботу взагалі й зокрема боротьбу з різними забобонами та знахарством.

Виконання плану розраховано на півтора роки, тоб-то на 1 січня 1930 року. Відчинити музей для відвідування й огляду того, що вже зібрано, передбачалося з листопада 1928 р., але музей став перед великою перешкодою: через непристосованість приміщення, відсутність опалення тощо з'явилася вогкість, що почала руйнувати експонати. Довелося хутко рятувати експонати, згорнути й поховати в деяких школах. Комісія почала дбати за власне й окреме помешкання. До речи, крім вогкости, помешкання в Нарбуді стало тісним вже навіть для одного сектора—

„Економіка й Труд". Увага комісії зупинилася на досить художньому й просторому приміщенні, так званої „Графської" церкви, що в ній вже протягом десяти років не було жодної відправи. Церква являє з себе колишній будинок будови 1748 року, в якому доживала свій вік дружина відомого з історії Пугачовського руху графа Паніна. „На спогад її душі" графські спадкоємці утворили з будинку церкву й подарували її охтирському собору, який в той час і поруч з нею будувався. Будівля собору й перебудова графського будинку на церкву були зроблені за планами відомого архитектора Растреллі. Таким чином саме приміщення майбутнього музею являтиме з себе цінну історичну і мистецьку пам'ятку. Не зважаючи на те, що в цій церкві останні роки не служби правилося, юридично вона знаходилась до цього часу в користуванні релігійної громади соборної церкви. Протягом десяти років громада не зробила жодного ремонту. Цінній архітектурній пам'ятці загрожувала повна руйнація. З вилученням її під музей ця пам'ятка буде схоронена.

Зимовий час і відсутність коштів на ремонт примушують комісію, відклавши всі поточні роботи, звернути всю увагу на збирання коштів, щоб з весни почати необхідний ремонт, на що треба 2.000 карб. Значну частину з цієї суми буде зібрано шляхом вистав вечорів, концертів й т. інш. (Дві вистави вже відбулися). Решту грошей обіцяють дати Райвиконком, Міськрада та різні громадські організації, які дуже прихильно ставляться до цієї справи. Лише місцева кооперація офіційно повідомляє, що вона в таких заходах, як краєзнавчий музей та антирелігійна пропаганда, не зацікавлена.

В інших ділянках роботи за зиму передбачається обмежитися лише дослідженням деяких кустарів (гребінники, золотарі й ганчарі), всю іншу роботу доводиться тимчасово залишити.

Чекаючи на нове й одремонтоване помешкання, лежать згорнутими експонати — продукція важкої роботи за минулі весну й літо. Для майбутнього музею маємо більш 1000 нумерів по інвент. книзі. Головне з цього:

1. Колекція з бджільництва, серед неї 29 справжніх вуликів . . . . . 150 екс.
2. Колекція шкідників с-госп. . . . 97 „
3. Скотарство (моделі скотоприміщень, діаграм стану) . . . . 30 „
4. Насінництво - колекція насіння культ. рослин . . . . 49 „
5. Польоводство (досвіди с/х. комуни й окремих господ.) . . . . . 57 „
6. Землеустрій (матеріяли РЗУ) . 27 „
7. Археологічні збірки (колекції Горвата) . . . . 84 „
8. Історія (картини, документи, фотогр. й різні предмети Охт. р.) . . 164 „
9. Етнографія (головним чином вишивки та різбярство) . . . . 32 „
10. Релігія (старовинні культові речі) . . . . 40 „
11. Флора — гербарій . . . . . . 250 „
12. Горожанська війна на Охтирщині . . . . 31 „

Зовсім ще немає нічого до відділів кустарної та дрібної й цензової промисловости, фавни й соціяльних питань сучасности. Це доведеться робити після переходу донового приміщення.

Поруч з роботою по організації музею за цей рік зроблена деяка робота по обліку й охороні пам'яток культури. Обслідувано всі церкви району. Все культове майно, що має наукове або мистецьке значіння, взято на облік. Всі безпритульні архіви знаходяться під охороною. Заснято плани 12 городищ. В своїй роботі комісія для організації музею тримає міцний звязок з Харк. Краєвою Комісією по охороні пам'яток культури, з ОкрАрхівом. З нового бюджетного року Райвиконком почав утримувати одного спеціяльного члена комісії — завідувача музею.

Окремого краєзнавчого т-ва чи гуртка в Охтирці ще не має. Організація його передбачається комісією після відчинення музею в новому приміщенні; поки - що працювали окремі аматори-краєзнавці. З їхнього складу й утворилася спочатку ініціятивна група, з якої Райвиконком і зробив комісію для організації музею. Фактично, це — перше об'єднання яке після оформлення й відчинення музею перетвориться в Оргбюро Краєзнавчого Товариства. В краєзнавчій роботі кожен з товаришів працює в своїх улюблених галузях зокрема треба зазначити:

Е. Дідич — Революція й горожанська війна на Охтирщині. Релігійні забобони.

О. Правдюк — Кустарні промисли й етнографія.

М. Горват — Археологія. Історія (особливо козаччина та її легенди).

О. Ольховський — Природа району.

М. Пронін—Виключно досліджує неолітичні станції та городища.

В. Кудіш -- Знахарство й шептання.

Т. Фесенко—Сільське господарство та його економіка.

М. Горват.

Велико - Писарівський район. Центром краєзнавчої роботи в нашому районі була В.-Писарівська семирічна трудшкола, де з 1922 р. працює учнівський краєзнавчий гурток. Роботою гуртка керують місцеві педагоги. Матеріяльні наслідки краєзнавчої роботи опрацьовується та систематизується в шкільному музеї.

За час свого існування гурток перевів таку роботу.

В частині *природничій*. — Досліджувано місцеві *грунти та складся колекція їх.* Зібрано гербарій місцевих рослин. Опрацьовано матаріяли метеорологічних спостережень за останніх роки й складено нариса *„Клімат В. Писарівського району"* (учит. Х. Д. Мовчан). Велись фенологічні спостереження, переважно над рослинами, птахами й комахами.

В частині *археології та історії.* — Збирали та досліджували випадкові археологічні знахідки (кам'яні молотки, стародавній посуд, зброя, гарматні ядра, прикраси то-що). Упорядковано нумізматичну колекцію. Обслідувано церковні архіви й використано їх матеріял *для дослідження місцевої історії.* Видано два рукописних збірники з матеріялами до місцевої історії. Складено такі нариси: *1) „Город Вольний Курган та руські села В.-Писарів. району". 2) „Вольновський манастир у XVII та XVIII ст.", 3) „Минувшина села Ямного", 4) „Історія сл. Великої Писарівки за 200 років", 5) „Заробітки писарівського селянства в їх історичному наростанні", 6) „Поміщики В.-Писарівського району", 7) „Історіографія В.-Писарівського району".*

В методичній частині—На райпедконференціях ставилися доповіді про методику краєзнавчої роботи. Керовник гуртка, П. А. Сапухін, видрукував такі статті з методики та практики шкільного краєзнавства: *1) „Дослідча робота в справі вивчання історії місцевого краю"* („Шлях осв." 1925, № 11). *2) „Музейна робота в школі"* („Шлях О." 1926, № 3). *3) „Справа з місцевими архівами"* („Рад. освіта" 1926, № 11), *4) „З досвіду археологічної роботи школярів"* („Рад. О". 1928, № 7 — 8) та інші. До сільських шкіл району гурток надсилав інструкції про те, як переводити краєзнавчу роботу.

В частині *популяризації* краєзнавчих знаннів. — За 5 років прочитано по району понад 50 лекцій краєзнавчого змісту. В шкільному музеї, підчас одвідування його місцевим населенням, переводилися розмови та давалися пояснення до експонатів.

П. А.

БСРР

Друга Всебілоруська краєзнавча конференція.

Друга Всебілоруська краєзнавча конференція, що була скликана в Минську протягом 7 — 12 січня 1929 р., за змістом своєї роботи *фактично розпадалася на дві частини:* методичну частину або конференцію-курси і власне конференцію у звичайному розумінні цього поняття.

На конференцію-курси було закликано переважно представників районових краєзнавчих організацій, при чому обмеженість місць примусила ЦБК Білорусі звернути головну увагу на те, щоби в конференції взяли участь райони, так мовити, середньої активности, а районовим товариствам із сильним активом і з значними науковими силами надано було право надсилати свого представника за власні кошти організації.

Конференція-курси ставила своїм завданням *підвищити кваліфікацію районових* робітників, ввести їх у коло тих завдань, що над ними працюють краєзнавчі й науково-дослідчі установи Білорусі й подати практичні вказівки що-до різних галузів краєзнавчої роботи по районах.

Систематизований перелік доповідів, що їх було зачитано, має такий вигляд: 1) *А. Козак* —„Краєзнавство і його сучасні завдання". 2) *А. Шашелевич* —„Краєзнавча праця в районі". 3) *Г. Александров* —„Практичні проблеми шкільного краєзнавства". 4) *Сташевський* —„Організація районового музея". 5) *Гурвіч* —„Краєзнавча література". 6) *М. Азбукін*—„Складання районового географічного атласу". 7) *А. Круковський* —„Складання географічного словника району" 8) *М. Збитковський* —„Складання районового гербарія". 9) *С. Журавський* —„Фенологічні спостереження в краєзнавчій роботі". 10) *В. Самцевич* —„Селянський двір, як об'єкт краєзнавчого дослідження". 11) *А. Трофимів* —„Вивчення кооперації району". 12) *І. Цвікевич* —„Медично-санітарне вивчання району".

13) *А. Лавданський* — „Вивчання археологічних пам'яток і складання археологічної мапи району". 14) *В. Ластовський* — „Стаціонарні етнографічні дослідження". 15) *Я. Льосік* — „Збирання народніх термінологічних матеріялів". 16) *М. Касьпярович* — „Складання районового словника мови". 17) *М. Касьпярович* — „Волати і волатовки".

Перелік цей показує, що конференція охопила цілу низку питань загального краєзнавства (перші 5 доповідів) і різні ділянки спеціяльної краєзнавчої роботи. Серед доповідачів виступають як академіки Б. А. Н., так і робітники місцевих краєзнавчих організацій (як т. Круковський з Мозиря). Характерна особливість більшости доповідів полягає в тому, що вони охопили відповідні питання незвичайно широко, і в той же час були насичені конкретним і практичним матеріялом. Більшість доповідачів спинялася на історії питання, значіння досліджень у даній галузі для розвитку господарства й культури БСРР, інформувала про те, що зроблено до цього дня, накреслювала роботу надалі, при чому цілком конкретно, і нарешті знайомила з методикою роботи в даній галузі. В наслідок у слухачів з'являлася ґрунтовна база для їхньої роботи у себе по районах і цілковите знайомство з методикою та технікою цієї роботи.

Метод роботи конференції-курсів полягав у тому, що за накресленим порядком денним виступав відповідний доповідач з доповіддю, по закінченні її слухачі тільки ставили питання. Обговорень питання і суперечок не було.

По закінченні конференції-курсів Голова Ц. Б. К. відкрив дискусію, в якій просив присутніх висловити свої думки що-до доцільности таких курсів, методів їх переведення, вказати хиби, висловити побажання. Авдиторія активно відгукнулася на цей заклик, одностайно підтвердила велику користь такого способу роботи серед краєзнавців і, разом з тим, висловила побажання на чергових конференціях - курсах ставити менше питань, але на проробку кожного з них віддавати більше часу, а також, по змозі, влаштовувати й практичні вправи для учасників.

Офіційна частина конференції розпочалася 10-го січня у великому залі Б. А. Н. за участю академиків, членів Ц. Б. К. Білорусі, делегатів з місць, численної публіки з місцевих педагогів, студентів то-що. В ній взяли участь також і представники: У. К. К.— т. Дм. Зайцев (Харків). ЦБК РСФРР—т. Сегаль і Н.-Дослідчого Інституту ім. К. Тимирязева—т. Лазаріс (Москва).

Вступну доповідь на тему „Білоруська Академія Наук і краєзнавство" зробив президент Б. А. Н. тов. І. Ігнатовський. Доповідач спинився на ролі нової [1]) Білоруської Академії в соціялістичному будівництві Білоруської Радянської Республіки, підкреслив щільний звязок в історії розвитку краєзнавчого руху в Білорусі і Б. А. Н. і накреслив майбутні ділянки роботи на полі Білоруського краєзнавства, а саме: 1) втягнення у краєзнавчий рух ширших кол робітників та селян, 2) увага дослідам у галузі матеріяльної культури, 3) поширення роботи серед національних меншостей, 4) щільніший звязок з працею Б. А. Н. і, кінець кінцем, 5) щільніший звязок з усім краєзнавством СРСР в цілому й окремими Радянськими Республіками.

Основною доповіддю конференції безумовно з'явилась доповідь Голови Ц. Б. К., тов. Козака, про діяльність Ц. Б. К. за минулий час і чергові завдання роботи його. Доповідач спинився на тому місці, яке заняв краєзнавчий рух у радянському будівництві Білорусі до моменту конференції, на організаційній структурі краєзнавчої мережі, на охопленні цією мережею території Білорусі. Далі спинився на методичній, інструктивній, *консультаційній і ін. ділянках роботи Ц. Б. К.* Безумовно найцікавішими були ті цифри, що ними характеризував доповідач підсумки краєзнавчої роботи по всій БСРР за відчитний період.

Співдоповіді зробили представники трьох округових товариств: Витебського, Мозирського і Гомельського, розгорнувши перед конференцією зміст, методи й наслідки роботи зазначених організацій.

В обговоренні доповіди т. Козака й трьох співдоповідів узяли участь численні промовці, кількість яких, кінець-кінцем, довелося навіть обмежити. Ясне розуміння краєзнавства, як складової частини Радянського будівництва, потреби тісного звязку з Б. А. Н. і іншими н.-дослідчими установами, орієнтовка на співробітництво зі всіма радянськими, професійними й громадськими організаціями, ділова критика окремих заходів чи недоліків у роботі Ц. Б. К.— все це знайшло відбиток у суперечках.

[1]) Білоруська Академія Наук відкрита 13/X 1928 р. Реорганізована вона із Інституту Білоруської культури.

Остання доповідь вченого секретаря Ц.Б.К., тов. М. Касьпяровича, на тему про підготовку краєзнавців логічно випливала із всього того, що було говорено і обмірковано протягом попередніх днів.

По заслуханні резолюції було обрано нове Ц. Б. К., а потім — 18 членів-кореспондентів Ц. Б. К. В одміну від нашої української мережі кореспондентів, у Білорусі на кореспондентів обрано найактивніших краєзнавців Республіки, що виявили себе переважно в праці місцевих округових та районових краєзнавчих товариств.

Підсумовуючи матеріяли й особисті враження від Конференції, ми мусимо відзначити:

1. Краєзнавство на Білорусі по своїй суті дуже близьке до краєзнавства УСРР. Це є громадсько-культурний-науковий рух, що ставить своїм завданням сприяти соціялістичному будівництву і по самих далеких закутках Білорусі і в усій Республіці в цілому. Там це також не „наука", не „метод", не „географія", „страноведение" і т. ін.

2. Краєзнавча робота всіх крєзнавчих організацій тісно ув'язана з працею Б. Академії Наук. Білоруське краєзнавство обслуговують кращі наукові сили. З свого боку, краєзнавчі організації багато допомагають роботі Академії.

3. Найцікавішим моментом Білоруського краєзнавства є *орієнтація на вивчення району, як сталої краєзнавчої одиниці. Район стоїть у центрі уваги, інтереси районового краєзнавчого товариства, передбачені в статутах, район обслуговується й методично—майже всі програми й інструкції Ц. Б. К. складено для району.*

4. Шкільне краєзнавство в Білорусі ще не має певного обличчя. І Ц. Б. К., і більшість краєзнавчих організацій, здається, віддають мало уваги цій ділянці. Про це зазначено також і в резолюції.

5. Краєзнавство в Білорусі зараз вступило в ту стадію свого розвитку, коли йому загрожує перехід на обслуговування Академії та її установ і „академізм", як наслідок такого обслуговування. Отже, на нашу думку, Ц. Б. К. і весь краєзнавчий актив повинні уважно стежити за співробітництвом краєзнавства і академічної роботи й попереджувати ці можливі схиблення в розвитку краєзнавчого руху, в природі якого на першому місці стоїть громадськість.

6. В роботі краєзнавчих організацій, при всій її многоманітности, все ж багато уваги віддано питанням мови та історії і менше — вивченню продукційних сил і економіки. Коли це було історично обумовлено, то зараз вже є всі підстави для більшої уваги останнім і надання краєзнавству „виробничого" напрямку.

Дм. Зайцев.

БІБЛІОГРАФІЯ

Дм. Зайцев.

Бібліотека краєзнавця-натураліста.

Велика частина наших краєзнавців на місцях, маючи спеціяльний інтерес до природничих досліджень, обирає для свого дослідження не свій край в цілому, як те має на увазі сама ідея краєзнавства, а обмежується лише дослідженням окремих явищ та об'єктів місцевої природи, в рідшому випадку вивченням місцевої природи в цілому, і перетворюється таким чином в краєзнавців-натуралістів.

Не менша частина початкуючих краєзнавців, не маючи такого спеціяльного інтересу до природничих досліджень, приступаючи до роботи, фактично починають від тої ж місцевої природи. Це цілком правильно як з боку методологічного, так і методичного, бо праця в різних напрямках природничого дослідження виховує якнайкраще всі ті особливості, які потрібні при всякій роботі, вміння спостерігати, фіксувати, індуктивно мислити, зробити висновки і т. ін

Через це питанням вивчення місцевої природи присвячується так багато праць, що виходять і окремими брошурами та книжками, і статтями по різних періодичних виданнях, їм присвячує певну кількість сторінок і трохи не кожний автор, що пише на загальні краєзнавчі теми.

Робити загального огляду всього, що написано з цього питання, також класифікувати літературу по рубриках: корисна, малокорисна, не потрібна і т. д. — ми не будемо. Це можна було б зробити лише в ширшій дослідчій праці, спеціяльно присвяченій питанню бібліографії.

Спробуємо тут тільки підібрати невеличку бібліотечку для тих, хто гадає приступити до вивчання природи свого району, або хто вже розпочав це вивчання та потрібує допомоги хоча б з літератури; спробуємо підібрати її, керуючись і принципом придатности й можливістю здобути цю літературу чи то на ринку чи в книгозбірні, включаючи літературу і стару і нову.

1. **Клетнова, Е. Н.** — *Изучение родного края*. Москва. 1918. 2-е изд. Москва (Библиотека Педологического музея).

2. **Муратов, М. В.** — *Изучение местного края*. 2-е переработ. и дополн. изд. „Мир“. 1925. 109 стр. Ц. 1 р. —

3. **Феноменов, М.** — *Изучение родного края*. Москва - Ленинград. ГИЗ. 1929. 94 стр. Ц. 65 к.

Ці три невеликі книжечки присвячені питанням загально-краєзнавчого характеру, але в них можна знайти деякі хоч і короткі, правда, відомості про вивчання природи. З них перше місце безумовно належить книжці Клетновой, бо вона особливо багато уваги уділяє саме природі — 22 сторінки з загального числа 45. Хоч книжка вже перестаріла для нашого часу, але в ній подаються цілком правдиві думки, які, при поширености цієї книжки по різних бібліотеках та школах, допоможуть краєзнавцеві зразу взяти правильний напрямок. Авторка з'ясовує, **чому** саме треба вивчати природу; **як** треба готуватись до краєзнавчої праці, ролю літератури в цій підготовці, звертає увагу на можливість індивідуального і колективного дослідження і ін. По відділах зоології та орнітології ботаніки і неживої природи даються схеми досліджень, показується відповідна література. Звичайно, треба пам'ятати, що в її покажчики, не ввійшло чимало праць дуже цінних, але виданих пізніше. Є лише одне слабе місце в праці Клетнової;— вона не віддає належної уваги виробничому моменту, а це питання в сучасному краєзнавстві є основне. Тому кра-

єзнавцеві, що користуватиметься з цієї книжечки, доведеться вже самому подбати про надання своїй праці певного виробничого ухилу.

4. Гейнике, Н. А. Елагин, Н. С. и др.— *Книга краеведа*. Москва. „Работник Просвещения". 1927. 140 стр. Ц. 1 р. 50 к.

В розділі IV цієї праці —„Методика и содержание краеведной работы"—є відділ „Изучение природы", розбитий на окремі рубрики: основні умови правильної організації вивчання місцевої природи; попередня підготовка краєзнавця-натураліста; підручники й допомічні приладдя для загальної попередньої підготовки краєзнавця натураліста; добір і складання орієнтовного матеріялу для місцевого музею; мапа району в роботі краєзнавця-натураліста. Далі йдуть окремо: вивчання геології, рельєфа, підсоння, вод, озер, болот, грунтів, рослинности, тваринного світу й фенологічні спостереження. Це всі ті відділи, які ми зустрічаємо майже в кожній праці, присвяченій вивчанню природи, але вони мають у цих авторів зовсім особливу розробку. По кожному з них читач знаходить такі відомості: значіння вивчання цієї галузі для нашого господарства, організація цього вивчання у нас в Союзі, завдання і зміст роботи, по деяких відділах — програми, методика роботи загальна і, іноді, окремих моментів, матеріяли по даному питанню в музеї місцевого краю і література. Літературного покажчика розбито в кожному відділі на три частини: 1) загальна література, що допомагає орієнтуватися в даній галузі, 2) література, де можна знайти наслідки досліджень в середній Росії або Московській губ., 3) методична література.

„Книга краеведа" є праця найсвіжіша не тільки часом свого виходу в світ, але й всією своєю побудовою, змістом, методикою розкладу й викладу матеріялу. На нашу думку, це є найкраща праця, що досі виходила, і кожен краєзнавець мусить мати її за свою „настольну книгу". Невеликий розмір книжки примусив авторів досить великий матеріял викласти в дуже стислому, майже конспективному вигляді. Але треба сказати, що автори справилися з завданням цілком успішно й конспективність викладу лише на користь книжці.

Отже відзначаємо „Книгу краеведа", як першу і основну книжку в бібліотеці краєзнавця - натураліста.

5. Первые шаги краеведа. Сборник статей под редакц. Н. А. Дорогутина и М. В. Муратова. Пособие для школьных работников и начинающих краеведов. Иваново-Вознесенск, „Основа". 1926. 190 стр.

Один із авторів цього збірника, А. Д. Шаховская, практичний робітник-краєзнавець і до того ж натураліст, відома серед наших краєзнавців, як авторка дуже цінної праці— „Природа Дмитровского уезда, Московской губ.". Її статтю „Изучение природы края" прочитає кожен натураліст з інтересом і певною користю для себе. А. Д. Шаховська починає з доброго з'ясування потреби у вивчанні місцевої природи, доводить можливість вивчати її не тільки кваліфікованим вченим але й аматорам - самоучкам; ставить певні вимоги перед краєзнавцем — вимоги зовсім прості, але серйозні, що без них не буде корисних наслідків в їх праці — вдумливе ставлення до оточення, уміння спостерігати і вольове зусилля до того, щоби зафіксувати те, що було об'єктом уваги. Вона спиняється на виборі теми. Пропонуючи вибирати початкову тему відповідно силам і інтересам, вона радить для початку опрацювати таку тему: „Характеристика природи нашого району". Ця робота очевидно відповідає тим 8-ми пунктам, що вміщено в „Книге краеведа" в розділі „Подготовительная работа краеведа-натуралиста". За цією темою мусять іти глибші досліджения вужчого характера. Звертаємо увагу на таку послідовність роботи і гадаємо, що вона цілком правильна. Далі по окремих відділах: рельєф, річна система, ґрунти, рослинність, тваринний світ, підсоння і фенологія подається найбільш цікаві теми і наводиться відповідну літературу. Схема в кінці статті показує, як мусить розвиватися робота краєзнавця - натураліста: від характеристики природи краю, через докладні досліди над грунтами, рослинністю, підсонням та ін., до синтезу попередніх досліджень, — загального ландшафту, який, в свою чергу, є відправним пунктом для дальшої праці за темами — „використовування продукційних сил", „охорона природи" й ін. Програмів

для досліджень ця стаття не подає. До того ж, не зовсім можна погодитися з авторкою в її трактовці ріжниці між роботою ученого фахівця і роботою краєзнавця: першому також треба надати громадськости в його праці.

6. Дзенс - Литовский, А. И. и Абрамов, И. С. — *Познание местного края.* Ленинград, Изд. „Колос". 1925. 180 стр. Ц. 1 р. 90 к.

Перший відділ — „Естественно-географическое изучение местного края" розбито на тіж розділи: геологія, вода, підсоння і т. д. і по кожному подаються відомості про значіння вивчання цієї галузи, план роботи, програми (чого бракує у Шаховської), методика і література. В невеличкі списочки включені видання загального змісту, інструктивного та програмового характеру, визначники і методичні роботи для вчителя. Всіх питань автори торкаються може докладніше, ніж Шаховська, але літератури вказано маловато.

Отже ці три книжки (4, 5 і 6) будемо вважати за ті головні підручники, якими (чи всіма, чи окремими з них) мусить користуватись той, хто приступає до вивчання природи місцевого края.

Дві дальші призначено для більш серйозних дослідників і відносяться, так мовити, до вищого або другого концентру.

7. Как изучать свой край. Сборник под редакц. проф. Советова, С. А. и проф. Кузнецова, Н. И. Ленинград. Изд. Брокгауз-Ефрон. 1925 г. 214 стр. Ц. 1 р. 50 к.

Із 12 статтей збірника — 9 присвячено різним галузям природничих досліджень, і ми мусимо дивитися на цей збірник, як на спеціяльну підручну книжку саме для краєзнавця-натураліста. Всі статті складено кваліфікованими фахівцями: по ґрунтах — проф. Едельштейн, і проф. Неуструев підсонню — проф. Каминський, погоді і водах — проф. Советов, болотах — Цинзерліг, флорі, — проф. Федченко, ботаніко - географічних дослідженнях — проф. Кузнецов, зоології — проф. Бялиніцький-Біруля. Цей перелік говорить за те, що збірник охопив усі галузі. По кожній з'ясувується стан відповідної науки, зміст праці, методику роботи, іноді подано програму. Показано також докладно літературу. Після виходу в світ цього збірника, критика (Муратов) відзначила слабі місця цього видання: трудність змісту і тому мала приступність для масового краєзнавця надто загальний характер статей, що дають вказівки для праці в усіх частинах СРСР. Що-до першого закиду, то ми виправляємо цю хибу тим, що ставимо цей збірник в число літератури для кваліфікованішого дослідника, а не початкуючого. Другої хиби уникнути не можна. Її навіть ми не можемо вважати за хибу, бо у виданні, призначеному для всього СРСР, тільки так і можливо викласти матеріял. Друге діло, коли говорити про потребу подібних видань призначених для менших територій, напр.— окремих республік, економічних районів, то-що. Таких видань, на жаль, ми ще не маємо.

Більша частина статтей присвячена неживій природі; вони розроблені далеко докладніше, ніж три останні (по флорі та фавні). Цю прогалину почасти мусить заповнити збірник:

8. На путях краеведения. Москва. Изд. „Мир". 1926. 150 стр. Ц. 1 р. 40 к.

Це збірник статтей з різних галузів, між ними 5 статтей присвячено вивченню живої природа, а саме:

Ш и п ч и н с к и й, Н. В. — *„Как изучать местную флору с краеведческими целями"*. Автор подає зразкові теми для досліджень краєзнавців - натуралістів і декількипростіших завдань для молодих натуралістів.

И л ь и н, М. М. — *„Связь растительности с условиями ее обитания, как тема для самостоятельной работы"*. Наводиться три зразкових плана для вивчення ялинового лісу, торфовиськ і культури льону. Обидві перші теми мало придатні для більшої частини території України, але вони допоможуть нашим дослідникам скласти плани для досліджень в умовах нашої природи.

Р а й к о в, В. Е. — *„Изучение пресных водоемов, как краеведческая тема"*. Автор статті, відомий методист і практик шкільних екскурсій на водоймища, робить спробу поставити цю галузь перед краєзнавцями. Статтю складено досить вдало, ввесь час автор наводить допомічну літературу і дає, таким чином, добру відправну точку для роботи в

цьому напрямку. Тим більше, що в працях, що їх названо раніше, бракує розробки цього питання.

Владимирський, Н. Д.—*„Пресноводные моллюски, как школьный краеведческий материал"*. За останій час можна спостерігати підвищений інтерес у справі вивчання фавни м'якунів у нашому Союзі. Ця стаття торкається цього нового для краєзнавців питання й безумовно зацікавить не одного натураліста, особливо, коли поруч з цією статтею, він користуватиметься працею Жадина, *В. І. — „Наши пресноводные моллюски"*. Изд. Окской Биолог. станции. Муром. 1926 г. Цена 85 к.

Берсенев, Н. С. — *„Птицы, как тема краеведного исследования"*. Завдання методика роботи, програм спостережень. Вивчання місцевих птахів — справа важка без керівника, що знає вже їх. Але в цій статті автор пробує допомогти початкуючому орнітологові взятися за справу самостійно, а це особливо важливе для наших краєзнавців.

В кожній з цих статей подано відповідну літературу.

Спроб попереднього загального опису природи певного району за тим планом, що його подає напр. „Книга краеведа" і що задовольняє вимогам початкової праці Шаховської, робилося чимало. Але всі ці праці, видавані в провінціяльних містах, часто-густо навіть на губерніяльних ринках, на жаль, не мають великого поширення і тому мало кому з наших краєзнавців попадають до рук.

Укажемо лише для зразку одну, яка мабуть своєю загальною назвою підкупила органи Державного Видавництва і пішла по крамницях поруч з іншими загальними краєзнавчими виданнями, а тому її не важко дістати. Це —

9. Бутин, И. А. и Феофанов, И. Ф.— *„Краеведческая работа сельской школы". Москва — Ленинград. ГИЗ. 1927 г. 83 стр.* Ц. 65.

На перших сторінках цієї праці (10 — 13) подано програму фізико-географічного вивчення волости, а далі з 16 до 46 стор. йдуть конкретні наслідки шкільно-краєзнавчої роботи в Жовтневій волості, Ленінградського повіту.

Ми не будемо тут наводити літератури програмового й інструктивного характеру, скільки всю її показано в працях, що ми їх переглянули. Звідтіль кожен може довідатися про ті програми та інструкції, які його цікавлять, в кращий спосіб, аніж із нашої загальної статті.

Всі показані раніше праці, а також та література, що вони її рекомендують, стосується або всієї території СРСР, або центральної Росії. Проте існує вже низка видань які будуть дуже корисні й для наших краєзнавців, що працюють в умовах української природи. Користь цих видань полягає не тільки в тому, що вони дають цілком конкретні вказівки для спостережень і досліджень наших степової та лісостепової смуг і нашого полісся, але й тим, що вони тісно зв'язані з сільсько-господарським виробництвом УСРР. Вони дають змогу кожному краєзнавцеві зразу же взяти участь в тому процесі підвищення сільського господарства нашої країни, який став на чергу дня і який вимагає великої колективної праці.

10. Белинг, Д. проф. и Шарлемань, Н. — *„Об изучении животных своего края"*. Харьков. Изд. ВУСОР'а 1926 г. 118 стр.

Склали цю книжку два Київські вчені, видатніші знавці української фавни, яку вони вивчають вже протягом довгого часу. В цій книжці, однаково цікавій і корисній для кожного, хто б він не був — чи юний натураліст, чи спеціяліст-зоолог, в двох перших статтях подаються відомості про минуле нашої фавни її охорону та про степінь вивчености нашої фавни і ті перспективи, що стоять на черзі. Дальші статті торкаються питань: вивчання складу місцевої фавни, екології місцевих тварин, кількісного вивчання, яке увіходить в коло завдань краєзнавця, яко порівнюючи нове завдання, вивчання тварин, звязаних з господарюванням людини, вивчання періодичних явищ в житті тварин. Далі подаються відомості про засоби консервування тварин, окремі програми по вивченню ссавців, птахів і риб. У кінці є покажчик літератури, крім того покликання на неї й окремі покажчики на спеціяльні теми розкидано по всій книжці.

Ця праця, написана з великою любов'ю і знанням діла, мусить стати підручною для кожного, хто спеціяльно працює по вивчанню тваринного світу України.

11. Браунер, А. А. — *Сельско-хозяйственная зоология.* Гос. Изд. Укр. 1923. XII + 435 стр.

Особливо корисною буде остання частина книжки „Сообщества, зоогеографический очерк и охрана природи". Крім того у відповідних місцях книжки вміщено програму для спостережень над життям ссавців, програму для спостережень над життям птахів, над перелітом птахів у морі, над життям земноводяних і для обслідування життя риб. Програми складено переважно для роботи в степовій смузі України, що її фавну вивчав і вивчає по цей час автор книжки.

12. „Як провадити найпростіші фенологічні спостереження". Київ. Укрмет. 1926 р. 18 стор. Ц. 25 к.

Фенологічні спостереження широко увійшли в практику наших краєзнавців. Велика частина їх вже звязалася з Укрметом і знає цю брошурку, але нам відомо, що ще багато краєзнавців не знає про існування Укрмета й, бажаючи провадити фенологічні спостереження, використовує програми мало придатні для нашої природи, напр. програми Центр. Черноз. Области.

Ця брошурка вміщає в собі „Програму" спостережень, яка показує, що саме треба спостерігати, і „Інструкцію", яка дає найдокладніші вказівки, як саме вести ці спостереження і що з ними робити. Для уніфікації цієї справи дуже бажано, щоби всі краєзнавці, які мають інтерес до фенологічних спостережень, прийняли цю програму й інструкцію.

13. Інструкції й анкети „Українського Інститута Прикладної Ботаніки", (раніше Н.-Дослідчої Катедри Сільсько-Господарської Ботаніки). Харків.

a) Про вивчання диких рослин сільсько-господарського значіння;
b) Про окрему дику рослину сільсько-господарського значіння.
c) Про випаси України.
d) Інструкція для обслідування бур'янів України.
e) Про обслідування культури рицини.
f) Про вивчання овочевих дерев на Україні.
g) Про азалію (драпоштан, штанодер) її використання та вивчання.

Інструкції торкаються окремих галузів і питань, що над ними працює Інститут Прикладної Ботаніки і що для їх успішного розвязання потрібна якнайширша участь місцевих дослідників і в першу чергу, краєзнавців-натуралістів.

14. Анкети в справі охорони пам'яток природи на Україні.

а) Для збирання відомостей про цілини,
б) „ „ „ „ ліси,
в) „ „ „ „ болота,
г) „ „ „ „ озера,
д) „ „ „ „ ботанічні сади, дендрологічні, декоративні та історичні парки і ін.

Охорона природи є невід'ємною частиною роботи краєзнавців на місцях. Наведені вище анкети, що й надалі виходять, дають низку конкретних завдань, що над ними попрацювати є обов'язок кожного краєзнавця. За цими анкетами треба звертатися до Українського Комітету Охорони Пам'яток Природи на Україні (Харків, Нар. Коміс. Освіти).

15. Зайцев, Д. — *Інструкція для збирання жуків скрипунів (Cerambycidae).* (Харківська Н-Дослідча Катедра Зоології).

Фавна комах, зокрема жуків України, вивчена надто мало і вивчалася без усякого плану й системи. Успішно ця робота може бути переведена, коли в ній візьмуть участь численні краєзнавці, розкидані по всій території нашої Республіки. Інструкція ця стосується сімейства скрипунів, що відомі, як шкідники лісового господарства і почасти польовництва, вона і є спробою до більш-менш систематичного вивчання видового складу цього сімейства в межах України за участю краєзнавців.

П. П. Молоков-Журський. Риби Кременчуччини. Кременчуцьке Округове Т-во Краєзнавства. Секція Природнича. Вид. Тов. Краєзн. Кременчуч. 1928 р.

Багаторічний досвід переконує мене в тім, що не тільки в класичних літературних джерелах, а і в працях менше відомих і молодих авторів завжди знайдеться щось нове й висококорисне для поширення й поглиблення знань з певної галузи науки. Цей висновок *лишається правдивим і для книжки* П. П. Молокова-Журського „Риби Кременчуччини". Не вважаючи на те, що вже 55 років я вивчаю головним чином іхтіологічні питання, я в цій праці зміг здобути зовсім нові для мене відомості, ще ніде не друковані, не тільки в українській, а і в російській літературі.

Отже цю працю не можна не вітати.

Своєчасність і об'єктивна цінність цієї праці, проте, вимагає уважного ставлення і до окремих деталів її. Отже, коли загальне враження від цілої праці цілком гарне, то деякі деталі вона має хибні й на них слід звернути увагу, виправити їх, а дещо додати й цілком нове, бо ця книжка має перш за все значіння, як вичерпуюче джерело Кременчуцького плеса Дніпра, і повинна бути *довідником і підручником* не тільки для місцевих природників та рибалок, що й самі до певної міри розберуться в цім матеріялі, а переважно для юнаків, молодих фахівців у майбутньому. Отже:

1. В таблиці, складеній за Браунером та Кеслером, про нерест стерляди треба ясніше вказати термін, бо він залежить не від погоди чи часу року для даної місцевости, а *виключно від гідрометричного стану найвищого шару води в повінь*, тому, що за точними, багатьома роками, встановленими даними іхтіологія, як тільки шар води в річці почне понижуватися, навіть на незначну величину—нерест стерляди припиняється. Термін горизонтів найвищих вод р. Дніпра за багацько років (з 1845) точних гітрометричних вимірювань перебуває *в межах: 10 березня й 26 квітня старого стилю*. Ні раніше, ні пізніше він не трапляєся. Це дуже важливий фактор для біології цієї риби. Також за найновішими даними час інкубації ікри вказується від 2-х до 3-х днів.

2. Що стосується Cyprinus Specularis, то варто було б додати хорошого портрета, якого автор чомусь зовсім не подав.

3. На мою думку, Barbus vulgaris Flem, попав у список помилково, тому що в Дніпрі й, можливо, в Бугові, є *марина* (Дніпровський усач) Barbus barbus boristhenicus Dybovski.

4. Латинські назви треба всі подавати за сучасною номенклатурою: не „Tinca vulgaris Civv", а „Tinca tinca L." і т. ін.

5. Наявність у Дніпрі, на Кременчуцькому плесі, видів роду *Acipenser* безперечна, але точно визначати види, особисто мені, не пощастило. Доводилося бачити екземпляри осятра-ікряника з $12^1/_2$ хунт, ікри й вагою поза два пуди; на Кременчуцькому базарі нерідко я їх бачив, але, як не поспішав наблизитись до місця продажу, завжди заставав їх без голови. Екземпляри ж A. ruthenus завжди здавалися сумнівними з деякими дефектами ознак. Словом питання це потрібує ґрунтовної перевірки, за що й слід взятися кременчуцьким краєзнавцям.

Це що-до викладу. Що ж до малюнків, то тут справа не зовсім гаразд. Правда, автор нашої брошури в цьому не є виняток: таку недоладність ми бачимо й у забороненій старим російським урядом книзі Є. Гріма; в гарно написаній, але також кепсько ілюстрованій книзі М. Львова—„Практический рыболов" і т. інш.

Так: малюнок вирізуба надзвичайно невдалий—Vimba vimba має малюнок, як і у Гріма,—Alburnus bipunctatus і навпаки. Barbus basbus boristhenicus має малюнок скоріше B. в. tauricus, або навіть caucasicus.

Коротко кажучи, до таких творів, що мають бути підручною літературою не лише сучасному, але й прийдешньому поколінню, треба додавати тільки фототіпії з кращих фотографій.

Всі ці хиби, одначе, не так тяжко виправити, і, зробивши деякі додатки, гарно прокоректувавши цю книгу, треба сподіватися на друге її видання в більшій кількості примірників, бо вона має значіння не лише для басейну р. Дніпра, але й далеко поза його межами.

Е. Сарандинакі.

„Погода й життя". Провідник Спостерігача-Дослідника. Журнал Співробітників Української Метеорологічної та Гідрологічної Служби. Комплекти за 1924—27 роки та №№ 1—10, за 1928. Київ.

Метеорологія у нас має якусь своєрідну популярність: ні про одну науку, здається немає в суспільстві таких хибних уявлень, як про метеорологію (відомо ж бо, що таке

„метеор", а од цього часто трактують і науку саму) і, зокрема, часом буває зовсім неможливо довести, що прогнози дає якась інша, а не Пулковська (неодмінно Пулковська) обсерваторія [1]).

Через це й треба якнайбільше вітати існування та розвиток усякого популярного метеорологічного журналу.

„Погода й Життя" й є такий журнал і з цього погляду ми його і розглядатимемо, поза тими вужчими завданнями, що їх журнал собі ставить. Журнал співробітники УМГС задумали й здійснили, як провідник спостерегача-дослідника. Значіння його в цьому, звичайно, дуже велике. Можна собі уявити, з яким інтересом спостережник, самітній на станції, цей малопомітний трудівник нашої науки, закинутий інколи в далеку глушину, перечитує свіже число журналу, довідується про новини зі статтів наукового змісту, переглядає хроніку, бібліографію, поради та відповіді й інколи не без задоволення знаходить під кореспонденціями й своє прізвище.

Такий журнал може надати ентузіязму спостережникові, дати йому поживу для міркувань, навести його на постановку якихось нових досліджень. Все це дуже багато важить і багато дечого можна за це побажати журналові.

Чи не важливіша ще роля журналу в справі популяризації метеорології серед ширших верств суспільства, серед „неорганізованих" спостережників, молоди. Їм журнал дає надзвичайно багато, серед них він завербує не одного прихильника метеорології, а, можливо, що й видатного, у майбутньому, діяча її. Через це особливо варто було б заявити якось ширше про існування журналу, про завдання його, способи набування. Також було б дуже корисно збільшити тираж.

Існує журнал з літа 1924 р. і виходить більш-менш що-місяця зшитками на 1 аркуш.

На другому році видання журнал трохи змінив був свою програму, змінивши й назву (стара залишилася в підзаголовкові).

З 1925 р. журнал цілком слушно припиняє друкувати огляди погоди, що вони мають досить місця у виданнях Укрмету, й коштом цього розділу збільшує кількість популярних статтів.

[1]) Це все поза тим, що й за „правдивіших" уявлень за метеорологією не визнають ніяких інших завдань, як передбачення погоди.

Відділ їх дуже багатий. За 4 роки існування журналу надруковано силу надзвичайно цікавих статтів. Тут і актинометрія й хвилі погоди, і прозорість атмосфери, й метеорологія у військовій справі, й статті з с.-г. метеорології, з гідрології, геології, тут і землетруси й затміння, й календар, і геліографи і належна оцінка саморобних приладів та багато іншого. Є статті з історії метеор. приладів; дуже цінні статті, що висвітлюють та доповнюють окремі пункти інструкції („ртутні барометри", поправки до термометрів, як поводитися з геліографами й т. ін.). Іноді трапляються статті перекладені з чужоземних журналів: про стан мет. служб Зах. Европи, про новітні роботи. Новинам у метеорології присвячено цілу низку статтів оригінальних і дуже цікавих. Усі статті написано, відповідно до журналу, популярно й здебільшого дуже цікаво.

Деякі статті мають характер наукових робіт, опрацювання спостережень, висновків із переведених дослідів. Статті ці дають матеріял до серйозного читання та стають за зразки самостійних робіт.

Особливо цікаво складають розділ „Дрібних заміток". Журнал хороше поінформований про стан метсправи в СРСР, а уважний перегляд чужоземної літератури робить цей розділ дуже змістовним. Відомо, що були випадки, коли співробітники метустанов РСФРР довідувалися про події близько коло себе з видань УМГС.

Відділ бібліографії, здебільшого дуже обмежений по інших журналах, тут добре розвинений. Мало не кожне нове видання з метеорології потрапляє „на зубок" (і часом досить гострий) критиків журналу. Читачеві легко можна скласти список рекомендованих книжок.

Особливо цікавий розділ „Поради та відповіді". Тут—жвавий звязок з робітниками на місцях, тут поради з приводу спостережень, відповіді на різні запитання, поради на різні організаційні питання. Нам здається тільки, що розділ цей можна ще поліпшити, друкуючи коротко й запитання, а не саму тільки відповідь.

Отже журнал справляє враження жвавої, кипучої, цікавої справи, якою керують з великою любов'ю, зі знанням, зі смаком.

Нам відомі читачі його з далеких від Києва місць, що спеціяльно для читання журналу та видань УМГС вивчають укрмову.

А. Гельмгольц.

ЗВІТ
УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТА КРАЄЗНАВСТВА
на 1 січня 1929 року.

Систематична робота в галузі краєзнавства в УСРР почалася тільки після першої Всеукраїнської Краєзнавчої Наради 15 травня 1925 року в Харкові, що визначила напрямок роботи, й дала головні директиви так в методичній, як і організаційній частині роботи і обрала перший Український Комітет Краєзнавства.

Перший Комітет в кількості 15-ти осіб було обрано за принципом представництва од різних установ, які, здавалося, повинні були зацікавитися розвитком краєзнавства в УСРР. Але більшість установ своїх представників до Комітету не делегувала, а частина з делегованих участи в роботі Комітета не брала, таким чином фактично перший рік Комітет працював у складі лише 5 осіб, що примусило Комітет використати своє право кооптації, оскільки скликати новий краєзнавчий з'їзд не було змоги з причин, що подаються далі.

Новий Комітет було затверджено Президією Укрнауки 18/X 26 року в складі 10 осіб, обраних персонально і звязаних з краєзнавчою роботою, а, водночас, і з відповідними установами та організаціями. В дальшому було кооптовано ще декілька членів.

Новий принцип обрання Комітету дав у перший же рік тісний звязок з низкою організацій і установ, як от: Укрдержплан, Укрполітосвіта, Наукове Товариство, Інститут Прикладної Ботаніки, Секція Етнології та Краєзнавства Катедри Історії Укр. Культури, Центральне Статистичне Управління, Інститут Географії та Картографії, ЦК Нацмен ВУЦВК, ЦК ЛКСМУ.

На 1 січня 1929 р. склад комітету такий:

Заст. голови —	*Левицький, М.*	Укрдержплан.
Вчений секр. —	*Криворотченко, М.*	Н. Д. Інститут Педагогіки.
Члени —	*Бухін.*	ЦК ЛКСМУ.
	Проф. Волобуєв, М.	Укрполітосвіта.
	Проф. Геринович, В.	Н. Д. Інститут Географії та Картографії.
	Проф. Дубняк, К.	Н. Д. Інститут Географії та Картографії.
	Зайцев, Д.	Н. Д. Катедра Прикладної Зоології.
	Проф. Ковалевський, П.	Секція Етнології та Краєзнавства.
	Проф. Рудницький, С.	Н. Д. Інститут Географії та Картографії.
	Соловей, Д.	Центральне Статистичне Управління.
	Ялі, С.	ЦК Нацмен ВУЦВК.
	Проф. Яната, О.	Н. Д. Інститут Прикладної Ботаніки

Склад Президії — т.т. Левицький, Криворотченко і Ялі.

За голову Комітета ще перша краєзнавча нарада обрала т. Буценка, але т. Буценко не зміг взяти участи в роботах комітета, яко його голова.

Всі принципові питання развязувалися на засіданнях Комітету, що відбувалися регулярно двічі на місяць. Поточну роботу керування краєзнавчою справою переводила Президія, якої засідання відбувалися 1 — 2 рази на тиждень.

Всю роботу переводилося за планами, що їх комітет складав на кожний рік, спираючися на директиви 1-ї краєзнавчої наради (додаток 1 і 2).

Головні завдання, що їх поставила ще перша нарада перед Комітетом, були:

1. Перевести суцільний облік краєзнавчих організацій та полагодити тісний звязок з ними.

2. Виробити більш - менш однотипні організаційні форми та підвести юридичний ґрунт під роботу місцевих організацій.

3. Налагодити методичну допомогу місцевим організаціям, обмін досвідом і друкування наслідків їхньої роботи.

4. *Справити краєзнавчу роботу в бік дослідження актуальних питань, звязаних з* справою розвитку місцевого господарства.

5. Вжити всіх заходів до поширення краєзнавчого руху.

Робота першого періоду показала, що для нормального розвитку краєзнавства на місцях потрібні такі заходи:

1. Матеріяльна допомога організаціям, хоча б на початку їхньої роботи, особливо для переведення місцевих нарад і інших організац. заходів.

2. Безпосередня участь Комітету в цих нарадах і систематичне одвідування організацій.

3. Систематична методична допомога в формі друкування програмів, анкет і інших методматеріялів.

4. Друкування наслідків місцевої краєзнавчої роботи, принаймі найцікавіших з них.

Згідно з завданнями, що їх поставила нарада, з потребами краєзнавчої роботи на місцях, виявленими Комітетом, і з планами роботи Комітету переведено за час до 1 січня 1929 року таку работу:

1. *Переведено двічі загальний облік краєзнавчих організацій. Виявлено:*

На початку роботи . 1925 р. було 5 товариств 11 гуртків разом у 5 округах.

На 1 січня . . . . 1928 р. „ 37 „ 30 „ „ „ 22 „

„ 1 „ . . . . 1929 р. „ 51 „ 658 „ „ „ 32 „

Крім поширення мережі організацій, поглиблюється організаційний звязок між самими організаціями. Так маємо:

На Кам'янеччині Округове Бюро об'єднує Окр. Т-во і 12 Районових Т-в. На Дніпропетровщині Окр. Т-во *об'єднує 60 гуртків по всій окрузі, там же є Районове* Бюро (Ерастівська школа), що об'єднує всі шкільні гуртки району. Таке ж Бюро є в Лосинівському районі на Ніженщині.

Велике значіння так для організаційного звязку, як і для уплянування роботи, мають переведені деякими Окр. Т-вами й ініціятивними гуртками округові й районові наради (напр.— Кам'янецька, Тульчинська, Коростенська окрнаради, Лосинівська, Ерастівська — районові).

Збільшилася активність краєзнавчої роботи низки м у з е ї в, що нині вже їх можемо нарахувати 32, яко активні краєзнавчі установи.

Так само заходами Комітету поширилася краєзнавча робота в школах і пед. та агрозах, де маємо вже досить тверді заходи до будування всього педпроцесу на дійсно краєзнавчій основі.

Разом з кількістю організацій збільшується як загальна, так і пересічна кількість членів. Так — 1925 року всього було 147 чл. товариств, (перес. 30 на тов.) і 120 чл. гурт (перес. 11 на гурток), а на 1 січня 1929 р. — 2.350 чл. тов. (пер. 46) і 16.460 чл. гуртків (пер. 25), а разом 18.810 членів.

Облік дав змогу вияснити цілу низку моментів, на які Комітет мусив увесь час орієнтуватися підчас своєї роботи. Так — виявлені були т и п и о р г а н і з а ц і й на місцях, *що є досить різноманітними. Звичайною формою є Краєзнавче Товариство в округовому* або районовому місті або Краєзнавчий Гурток по селах та містечках. Краєзнавчі Товариства існують самостійно; гуртки — при різних установах та організаціях. Отже, перераховуючи тепер типи організацій, можемо назвати: краєзнавче товариство, наукове товариство *при УАН, комісія краєзнавства, кабінет вичування краю (при Вінницькій Філії* Всенар. Бібліотеки, Херсонському ІНО, Черкаському Музеї), краєзнавчі семінари, краєзнавчі гуртки (при школах, будосах, райкомах спілки Робос), районове бюро краєзнавства і, кінець-кінцем, округовий комітет краєзнавства (що є поки-що тільки в *Кам'янці*). Щодо останнього, то слід зауважити своєрідну форму організації краєзнавчої праці на Кам'янеччині. Округовий Комітет Краєзнавства звязаний з Краєзнавчим Товариством в Кам'янці і з 12 районовими краєзнавчими організаціями, які об'єднують і направляють працю численних гуртків *при школах, сельбудах та клубах. Отже можна* сказати, що Кам'янеччина перевела найповніше організаційні форми, спроектовані ще на першій крає-

звичній нараді, а робота краєзнавча на Кам'янеччині свідчить за цілковиту правильність цих організаційних форм.

В склад зазначених організацій входять у великій кількости робітникі освіти, студентство, взагалі молодь, почасти агрономи, лікарі, партійні та професійні робітники і кваліфіковані наукові робітники.

2. Для уніфікації організаційних форм і підведення юридичного грунту під краєзнавчу роботу на місцях комітет виробив і затвердив у МЕКОСО типовий статут краєзнавчого товариства (27 січня 1927 р.); опублікував як цей статут, так і порядок його затвердження в журналі Краєзнавство (ч. 1 за 1927 р.) і розіслав в усі Окрвиконкоми.

В наслідок цього більшість організацій перейшла на цей статут, а нові виникають майже виключно за цим статутом.

3. Для поширення краєзнавчого руху комітет перевів у життя інститут кореспондентів, надаючи цьому інститутові значіння не почесности (за активну й визначну роботу), як то є в БСРР і РСФРР, а практичности, вибираючи на кореспондентів осіб, що зацікавлені в розвиткові краєзнавчої роботи в тіх місцях, де ще немає ніякої краєзнавчої організації і покладаючи на кореспондента насамперед завдання пропагувати ідеї краєзнавства, консолідувати місцеві краєзнавчі сили й організувати товариства або гуртки. Отже функції кореспондента тимчасові, тому й кількість їх у Комітета мінлива. На 1/I 1929 р. всіх кореспондентів — 65.

Інститут кореспондентів цілком виправдав себе, бо заходами кореспондентів організовано 12 товариств, декілька десятків гурків і, згадані раніше, районні бюра шкільних гуртків.

3. У справі налагодження тіснішого звязку з краєзнавчими організаціями УСРР і інших республік Комітет зміг тільки в перший рік свого існування перевести маршрутний об'їзд, одвідавши *Полтаву, Київ, Чернігів, Житомир, Коростень, Миколаїв, Херсон, Одесу, Бердянське, Артемівське,* а в дальшому мав змогу тільки зробити 3 відрядження до Москви (на з'їзди краєзнавчі РСФРР) та в Мінськ (на з'їзд краєзнавчий БСРР).

Звязок з краєзнавчими організаціями переводився листовно — обіжні листи (5) і поточне листування, що, звичайно, дуже гальмувало справу й методичного й організаційного керування.

З організаціями позаукраїнськими налагоджено тісний звязок і обмін матеріялами. Разом таких організацій — 61, з них РСФРР 41, по решті СРСР — 12, закордонних — 8.

У справі контакту з дослідчими установами заведено тісний робочий звязок з Н. Д. Інститутом Прикладної Ботаніки, Н. Д. Інститутом Географії та Картографії, Н. Д. Катедрою Загальної Гігієни, налагоджується звязок в роботі з Укрпланом, Центральним Статистичним Управлінням та Інститутом Сільсько-господарської Економіки.

Велике значіння для посилення звязку комітета з місцями мало *право на безплатність* поштових зносин, здобуте Комітетом тільки всередині 1928 року. Це право дало змогу місцевим організаціям і кореспондентам не тільки збільшити листування, а й надсилати до Комітета матеріяли.

4. У справі методичного керування Комітетові досі не вдалося налагодити систематичної роботи методичних і бібліографічної Комісій.

Всі заходи комітету в цій галузі натикалися на цілковиту відсутність коштів.

Комітет уважав за найраціональнішу форму методичного і організаційного керування видання журналу, який би міг стати органом методичним, з одного боку, і з другого — органом, де б краєзнавчі організації мали змогу друкувати наслідки своєї дослідчої роботи, зберегаючи тим приоритет і концентруючи краєзнавчий матеріял, досі розкиданий часто в зовсім випадкових місцях, а здебільшого й ніде ще не друкований.

Право на видання журналу Колегія НКО дала Комітетові ще 6/I 26 р., але за умови: „*ніяких дотацій од НКО на видавництво не просити*". Почалося ж видання тільки з квітня 1927 р., тоб-то, коли Комітет мав тверді данні про бюджет, в якому, до речи, ніяких коштів на видавничу справу асигновано не було. Тому, маючи зовсім незначні операційні кошти, Комітет спромігся за 1927 рік випустити тільки 3 числа журналу.

Звичайно, маючи на всю наукову роботу тільки 1.500, а в дальшому — 2.000 крб. річно, комітет зважився на видання журналу тільки сподіваючися на активну допомогу

краєзнавчих організацій в поширенні журналу. *Тільки маючи 1.500 постійних передплатників журнал був би цілком самоплатним і незалежним од бюджету Комітету.*

На великий жаль, *всі заходи Комітету в справі поширення журналу через Товариства зустріли надто пасивне відношення з боку товариств.* і Комітет змушений був у 1928 році зменшити тираж з 2.000 до 1.000, а до того ж головну частину і цього тиража доводиться поширювати через контрагентуру в роздріб, що, звичайно, не дає постійної твердої бази для журналу.

Постійних передплатників журнал має тільки 350.

Проте вже перші числа журналу стимулювали краєзнавчу роботу на місцях, викликаючи організацію гуртків і товариств, даючи змогу улаштувати обмін досвідом і друкування наслідків роботи місцевих краєзнавців, справляючи увагу краєзнавців у бік актуальніших питань місцевого господарства.

Не зважаючи на величезні матеріяльні перепони комітет далі провадить видання журналу, випускаючи, хоча і з запізненням, повний комплект в 10 чисел, по тексту розміром в 20 аркушів.

До 1/I 1929 року налагодити *видання поточного методичного матеріялу* — програми, анкет, інструкції,— за браком коштів Комітет не зміг і примушений був обмежитися індивідуальним і груповим інструктажем, надсилаючи матеріяли, друковані на машинці, головним чином слабшим організаціям.

В наслідок видання журналу і зазначеного систематичного листування вже на початку 1928 року різко змінився напрямок роботи товариств у бік розвитку досліджень питань господарського значіння: коли в планах роботи товариств ці питання раніше траплялися випадково, як побічні, то вже в 1928 році річні і п'ятилітні плани на 40% цілком побудовані за принципом вивчання питань господарського значіння, а в решті планів ці питання посідають головне місце.

Належить відзначити, що такі організації, як от — Кам'янецька, Вінницька, Волинська, Коростенська, Тульчинська, Остерська, Кременчуцька, Білоцерківська, а останнім часом Полтавський Музей і Луганське Т-во провадять особливо активну роботу в напрямкові виробничого краєзнавства. Так наприклад:

а) *Коростенська* — організувала спеціяльні експедиції під керуванням проф. Більського для вивчення корисних копалин Коростенщини. Обстежено близько 700 кв. к., зібрано багату збірку зразків. Викрито низку практично-корисних копалин.

б) *Кам'янецька* — вивчає систематично гідрологію, підсоння, геології і прикладну ботаніку краю, переводить досліди по акліматизації рослин, провадить вивчання кустарних і підсобних промислів (ганчарство, рибальсто, бджільництво і т. ін.).

в) *Волинська* — систематично вивчає економіку села й селянську техніку (здебільшого шляхом монографічного дослідження типових сел і комун). Широко провадить дослідження корисних копалин. Роботу переводиться під керуванням проф. Постоєва, Проф. Більського, Кравченка і ін.

г) *Вінницька* — Систематичне вивчання всіх галузей життя Вінниччини — видано огляди підсоння, рослинности, тваринного світу в сучасному й минулому. Готується низка монографій з поля історії, промисловости й економіки.

д) *Одеська* — гідробіологічне вивчання лиманів, частково з поля рослинознавства.

е) *Луганська* — провадить дослідження гідробіологічні.

ж) *Остерська* — вивчання іхтіології й ентомології краю. Досліди гідрологічні, метеорологія, рослинознавство, лікарські рослини.

з) *Маріупільська* — систематичне спостереження метеорологічні. Приступили з цього року до вивчення корисних копалин і побуту греків.

і) *Кременчуцька* — іхтіофавни, рубальства, корисних копалин, інтенсивних форм сільського господарства і т. ін.

Бажаючи налагодити колективну методичну роботу й використати досвід місць, Комітет закликав до участи в цій роботі товариства. В наслідок цього, ціла низка товариств і окремих краєзнавців подає до комітета як свої робочі, так і спроектовані матеріяли — програми, анкети, схеми дослідів, що дає змогу коректувати роботу на місцях, до пев-

ної міри уніфікувати її, а. шляхом надсилання остаточно проороблених матеріялів у інші організації, почасти упляновувати роботу.

В галузі методичної й дослідчої роботи великі досягнення мають деякі товариства що вже спромоглися видати друковані збірники та монографії, як от: Полтавське, Вінницьке (Філія В. Б. УАН), Кам'янецьке, Волинське, Білоцерківське. Миколаївське, Гуманське. Низка товариств видає робочі матеріяли — інструкції, програми, анкети, використовуючи всі види друку.

З метою налагодження систематичної консультації місць в методичних питаннях *Комітет розпочав складання докладної бібліографії методичних матеріялів і критичний перегляд їх.*

5. Вважаючи на цілковиту відсутність будь-як систематизованих відомостей за краєзнавчі об'єкти України, *комітет поставив собі завдання утворити центральну картотеку й фототеку краєзнавчих об'єктів.* Вже після першої статті в „Краєзнавстві" (ч. 2-3, 1928 р.) низка організацій і кореспондентів зголосилася до участи в цій роботі і вже до Комітета поступають відповідні реєстри і фотоматеріяли, але ще ця робота перебуває в початковім стані в центрі, а на місцях ще не почалася зовсім.

6. Враховуючи величезне значіння для краєзнавчої роботи на місцях і для ширшої так науково-дослідчої, як і загальноосвітньої роботи краєзнавчої бібліографії. Комітет поставив перед товариствами й кореспондентами завдання *розпочати бібліографічну роботу*, але, за відомостями Комітету, тільки поодинокі товариства почали цю роботу систематично.

Всі досить великі завдання, що їх на Комітет поклала ще 1-ша нарада, могли бути виконаними власне тільки тоді, коли б матеріяльні умови роботи Комітета розвивалися рівнолежно з розвитком мережі й маштабу роботи організацій. Але, коли взяти мережу організацій, то вона, беручи перший рік за 1. розвивалася так:

1925/26 р. — 1, 1926/27 — 4,2, 1927/28 — 44,4, а штат робітників Комітету був 1925/27 року 4 чолов. (Заступ. голови, Вчен. Секр., Інструктор-рахівник і друкар), а з 1927/28 р. тільки 3 (Заступника Голови знято з утримання). Загальна цифра реальних асигнувань за держбюджетом, виносила: (див. додаток 3) 1925/26 р.— 4895 к., 1926/27 р.— 6299 к., 1927/28 р.— 6246 к. і 1928/29 р.— 6745 к., тоб-то тримається майже на однаковім рівні (кредити на 1925/26 рік було відкрито тільки з II кварталу).

З цих коштів активною частиною були кредити на наукові потреби. Отже кредити і витрати їх мають такий вигляд:

1925/26 р.	1450 к.	Витрачено на основне устаткування	1450 к.
1926/27 р.	1500 к.	„ На видання журналу	1242 к.
		Поповнен. бібліотеки	108 к.
		Допомога товариствам	50 к.
		Оплата помешкання	100 к.
			1500
1927/28 р.	2000 к.	„ На видання журналу	1112 к. 50 к.
		Поповнення бібліотеки	80 к.
		Фотоапаратура	400 к.
		Відрядження	80 к.
		Дотації місцям	85 к.
			1962 к. 50 к.

Увага: На видання журналу витрачено ще 330 к. 75 к. з передплати, отже разом — 1.443 к. 25 к.

З інших моментів слід відзначити, що на відрядження, видавництво, дотації місцевим організаціям кредитів Комітету асигновано не було. Так само і на скликання краєзнавчого з'їзду Комітет не зміг дістати кредитів.

Підводячи підсумок зробленого і об'єктивних умов роботи, за час до 1/I 1929 р. Комітет констатує, що розмір краєзнавчої роботи на місцях і потрібної роботи центру

набагато переріс матеріяльні можливості Комітету, і потрібний різкий перелом в умовах роботи, а передусім в іхній матеріяльній частині для того, щоб робота могла в дальшому розвиватися нормально.

Комітет.

1 січня 1929 р.

Додаток 1.

План роботи УКК на 1927/28 р.

1. Встановлення звязку з Центр. Краєзнавчими організаціями Радянських Республік.
2. Облік і звязок з краєзнавчими організаціями УСРР.
3. Видання краєзнавчого часопису і використання періодичних видань в цілях пропаганди краєзнавства.
4. Виявлення краєзнавчої роботи Центральних Установ УСРР (і, по можливості, втягування їх в координовану працю з УКК).
5. Підготовка справи метод. інструктування в різних галузях краєзнавчої роботи.
6. Переведення в життя сітки кореспондентів Комітету.
7. Підготовка до Всеспілкової Конференції по вивчанню продукційних сил:
   а) Краєзнавча робота Центральних Організацій.
   б) Підсумки роботи периферійних краєзнавчих організацій в справі вивчення продукційних сил.
8. Заходи перед НКО до скликання Всеукраїнського Краєзнавчого з'їзду.

Додаток 2.

План роботи УКК на 1928/29 р.

I. В організаційній частині.

	Квартали.
1. Розробити й затвердити положення про УКК	I
2. Підготовка II Всеукраїнської конференції з краєзнавства	I — II
3. Закінчення організації окружних об'єднань в округах, де є Краєзнавчі Товариства в окружних містах	II — III
4. Організація Окружних Товариств в округах, де ще немає	II — IV
5. Поширення мережі кореспондентів (притягти до кореспондентури ввесь актив учительства. Разом з ЦК Робос)	I — IV
6. Оформлення стану шкільних краєзнавчих гуртків по труд. профшколах і ВУЗ'ах (Разом з Голов. Соцвихом і Профосом)	II — IV
7. Об'їзд краєзнавчих організацій (10 організацій)	I — IV
8. Розпочати реальну ув'язку краєзнавчої роботи з роботою головніших дослідчих установ республіканського маштабу	III — IV
9. Провадити далі ув'язку з екскурсійною та туристичною роботою, втягаючи краєзнавчі товариства до участи в її організації й переведенні.	—
10. Організація фото-картотеки УСРР	II — IV

II. В методичній частині.

1. Розробити основні програми:	
з вивчання економічних питань	II — III
з вивчання виробництва	III — IV
2. Скласти методичний збірник з краєзнавчої роботи	III — IV
3. Критично переглянути програми, видані до 1929 року	I — III
4. Організувати бібліографічну роботу в центрі і на місцях	I — III
5. Розробити основний методичний матеріял для роботи шкільних краєзнавчих гуртків (разом з Головсоцвихом і Профосом)	III — IV
6. Почати підготовку до видань праць УКК (з матеріялів Т-в)	III — IV

III. У видавничій чистині.

1. Закінчити видання журналу за 1928 рік (ч. ч. 6 — 10) I
2. Видати журнал за 1929 рік (ч. ч. 1 — 6) . . . . II — IV
3. Розпочати видання популярної бібліотечки краєзнавця (видати назв.—3—4).

Додаток 3.

Бюджет ЦКК.

1925/26 б. р.

	Призначено	Перевед.	Витрачено
§ 7 ст. 1 Зарплата	2558 — 00	2558 — 00	2557 — 50
§ 7 ст. 2 Місцьком	26 — 00	26 — 00	26 — 00
§ 8 ст. 1 Канцвитрати	32 — 00	32 — 00	30 — 50
§ 8 ст. 2 Оплата пом. освіти водоп. каналіз.	164 — 00	164 — 00	155 — 75
§ 8 ст. 4 Господарські витр.	350 — 00	350 — 00	343 — 20
§ 8 ст. 5 Спецодяг	24 — 00	24 — 00	24 — 00
§ 10 — Поштово-телеграфні	32 — 00	32 — 00	30 — 35
§ 12 — Наукові витр.	1450 — 00	1450 — 00	1450 — 00
§ 87 ст. 2 Соцстрах	256 — 00	250 — 00	255 — 95
Разом	4892 — 00	4892 — 00	4873 — 30

1926/27 б. р.

	Призначено	Перевед.	Витрачено
§ 7 ст. 1 Зарплата	3992 — 00	3992 — 00	3333 — 62
§ 7 ст. 2 Місцьком	40 — 00	40 — 00	33 — 17
§ 8 ст. 1 — 5 Господарські витрати	—	270	170 — 00
§ 10 — Поштово-телегр.	150 — 00	150 — 00	150 — 00
§ 15 — Наукові витрати	1500 — 00	1500 — 00	1500 — 00
§ 87 — Капіт. ремонт	500 — 00	—	—
§ 88 — Соцстрах	430 — 00	430 — 00	357 — 27
Разом	6882 — 00	6299 — 00	5561 — 06

1927/28 б. р.

	Призначено	Перевед.	Витрачено
Гл. 11 § 1 Зарплата та Місцьком	3530 — 00	3530 — 00	3551 — 16
„ „ § 2 Канц. та госп.	336 — 00	336 — 00	307 — 00
„ „ § 6 Наукові витрати	2000 — 00	2000 — 00	1962 — 50
Гл. 19 Соцстрах	380 — 00	380 — 00	377 — 84
Разом	6246 — 00	6246 — 00	6198 — 50

1928/29 б. р.

Гл. 11 § 1 Зарплата та Місцьком	3350 — 00
„ „ § 2 Канц. та господ. витрати	980 — 00
„ „ § 3 Подорожні видатки	65 — 00
„ „ § 6 Наукові витрати	2000 — 00
„ 19 — Соцстрах	350 — 00
Разом	6745 — 00

Відповідальний редактор М. Криворотченко